

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

O. KARIMOVA

HUQUQSHUNOSLIK

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
uchun darslik*

**Qayta ishlangan, to‘ldirilgan
to‘rtinchi nashr**

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2013

UO'K159.9(075)

KBK 67ya722

K-25

T a q r i z c h i l a r:

yuridik fanlar nomzodi, dotsent

M. MIRHAMIDOV

O'zbekiston Xalq o'qituvchisi

O. OMONOVA

K-25

Karimova O.

Huquqshunoslik: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. — T.: «Sharq», 2013. — 176 b.

Sarlavhada: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi.

UO'K 159.9(075)

KBK 67ya722

ISBN 978-9943-26-084-9

SO‘ZBOSHI

O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi, o‘z taqdirini o‘zi belgilashdek buyuk baxt bugungi yosh avlodga nasib etdi. Respublikamizda demokratik huquqiy davlat qurilmoqda. Bunday davlatni barpo etish uchun esa jamiyat, xalq, ayniqsa, yoshlar yuksak darajada huquqiy bilimli, madaniyatli bo‘lishi kerak.

Keyingi yillarda respublikamizda mustaqillikni mustahkamlash, ta‘limni rivojlantirish borasida juda ko‘p ishlar qilinmoqda. Bunga O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-mayda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta‘lim to‘g‘risida»gi Nizomi, «O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 29-avgustdagi qarori bilan tasdiqlangan «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi», 2001-yil 4-yanvarda Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o‘rganishni tashkil qilish to‘qrisida»gi farmoyishi va boshqa bir qancha huquqiy hujjatlar misol bo‘la oladi.

Mamlakatimizning rivojlanishi, dunyo miqyosida hurmat va e‘tiborga sazovor bo‘lishi kelajak avlodni har tomonlama kuchli va bilimdon qilib tarbiyalashni taqozo etadi. «O‘zbekiston Respublikasida yoshlar va turli yoshdagi balog‘atga yetmaganlarning huquqiy ta‘limi haqida»gi Nizomga asosan huquqiy ta‘lim respublikadagi barcha oliy o‘quv yurtlarida, maktablarda, gimnaziyalarda, litseylarda, professional va ixtisoslashtirilgan texnika bilim yurtlarida (o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi) maxsus dastur asosida olib borilishi lozim.

Yuksak huquqiy madaniyatni shakllantirishda respublikamiz ta'lim tizimida o'qitilayotgan «Huquqshunoslik» fanining o'rni va imkoniyati cheksizdir.

Ushbu darslik talabalarga davlat va huquqning kelib chiqishi, jamiyat taraqqiyotida ularning o'rni, davlat, huquq, davlat shakllari, Konstitutsiya huquqi, uning maqsadi, vazifasi, boshqa huquq sohalari, ularning inson hayotidagi o'rni to'g'risidagi bilim asoslarini berishni nazarda tutadi.

Jamiyatning borlig'i, kelajagi, hozirgi davrning qay darajada shakllanishi shu jamiyatda yashovchi fuqarolarning xatti-harakatlariga bog'liq. Bu harakat foydali yoki foydasiz bo'lishi mumkin.

Har bir davlat o'z fuqarosini har tomonlama o'qimishli, ongli, tarbiyali ko'rishni istaydi, shunday bo'lishi uchun sharoit yaratadi, imkoniyat beradi.

Huquqiy davlat sari qadam qo'yayotgan O'zbekistonimizdagi har bir shaxs o'z huquqlarini, erkinliklarini, burchlarini bilibgina qolmasdan, balki qonun qabul qilish jarayonida, davlat, jamiyat ishlarida faol ishtirok etishi kerak.

Jamiyat va davlatning yetakchi kuchi uning qonunlaridir. Qonun nimani o'z ichiga olgan, kimni, qanday himoya qiladi, insonga qanday yondashadi? Bu masalalar yillar davomida xalqni qiziqtirib kelgan.

Bir davrlarda podshohlar, shohlar, imperatorlar, qirollar qabul qilgan qonun, qarorlar hammaga jarchilar orqali yetkazilar edi. Kinofilmlardan jarchilarning: «Odamlar-u odamlar, eshitmadim demanglar, podshohimiz shu buyruqni e'lon qilishni buyurdilar», deb jar solib yurganlarini ko'rgansizlar.

Demak, maxsus odamlar ko'chama-ko'cha, mahallama-mahalla, bozorlarda yurib xalqni yangi qonun, qaror, farmonlar bilan tanishtirgan. U davrda xalqning ko'pchiligi o'qishni uncha bilmagan bo'lsa ham podshohning amrini bilishi shart edi. Hozirgi davrda O'zbe-

kiston aholisi yoppasiga oʻqimishli, bilimli. Har bir yangilikni matbuot, televideniye, radio orqali eshitadi, oʻqiydi. Lekin hammani ham, ayniqsa, yoshlarimizni siyosiy, huquqiy, iqtisodiy jihatdan ongli, yuksak darajada bilimli deyish qiyin.

Mazkur darslikda biz yoshlarimiz huquqiy bilimlarni egallashlari uchun yetarli maʼlumotlar berishga harakat qildik. Shu davlat bizniki. Demak, davlatimizning har tomonlama rivojlanishi siz va bizga bogʻliq. Davlat, jamiyat ishlarini mukammal bilish uchun huquqiy bilimli, ongli, madaniyatli boʻlish — davr talabi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1997-yil 20-may kuni Respublika huquq tartibot idora rahbarlari, huquqshunos olimlar, ommaviy axborot vositalari vakillari bilan uchrashuvida xalqimizning huquqiy madaniyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga koʻtarilishi lozimligini, mustaqillik soʻzining zaminida katta, ulugʻ huquqqa ega boʻlish degan tushuncha yotganini aytgan edi.

Mazkur darslikdan siz respublikamizning huquq fani sohalariga taalluqli bilimlarni va yangi qonunlar, qonuniy aktlarning sharhlarini bilib olasiz.

Fuqarolik jamiyatini qurishda har bir shaxs qonunlarni, demokratiya, mustaqillik tushunchasini, davlat boshqaruvdagi ulkan oʻzgarishlarni, inson, fuqarolarga berilgan erkinliklarni mukammal bilishi lozim. Bu jamiyatni qurishda, islohotlarni amalga oshirishda «yangilash jarayonini boshqaradigan va taʼminlaydigan, yangicha fikrlaydigan odamlarni tarbiyalash»¹ davr talabi boʻlib qolmoqda.

Taʼlim uzluksizligini inobatga olgan holda tinglovchi, oʻquvchi, talaba har bir oʻtiladigan darsni, maʼruzani, suhbatni yangicha usulining bayonini, muammosini bilib olsin, qiziqsin, izlansin.

¹ *Karimov Islom*. Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: Oʻzbekiston, 1999. 7- bet.

Mazkur darslikda o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limi tinglovchilariga dastur, amaliy mashg'ulotlar mavzusi, mustaqil ish mavzusi, talabalarning bilimni aniqlash uchun savollar, testlar, referatlar mavzulari ham tavsiya etiladi.

Dasturda «Huquqshunoslik» bo'yicha o'tiladigan huquq sohalarini bosqichma-bosqich o'rgatilishi nazarda tutiladi.

Muallif 8–9-sinflar, o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limiga dasturlarni yozganligi uchun fan sohaları takrorlanmasligiga ahamiyat qaratdi.

Darslikda yoritilgan mavzularda tinglovchini mustaqil ishlashga jalb qiladigan, unda qiziqish, izlanish uchun ishtiyoq tug'diradigan yo'llar qo'llangan.

Darslik to'g'risidagi fikr-mulohazalaringizni, taklif va istaklaringizni kutib qolamiz va avvaldan minnatdorchiлик bildiramiz.

Muallif

I b o b**DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI****Huquqshunoslik fanining predmeti,
maqsadi, vazifasi**

«Huquqshunoslik» fanining mazmun-mohiyati, unda o'tiladigan huquq sohalaridan olgan bilimlarning amaliyotda qo'llanishi maxsus kursning **predmeti** hisoblanadi.

«Huquqshunoslik» fani O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini rivojlantirishda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyatini va xususiyatini o'rgatadi. Bu fan mustaqilligimizning mustahkamlanishida, yangi qonunlar qabul qilinishida o'tmishdagi mutafakkirlarimizning o'gitlari, huquqiy qarashlari, pand-nasihatlarini ham bilishga yordam beradi.

«Huquqshunoslik» fanining **maqsadi** Davlat va huquq nazariyasi, davlatning vujudga kelishi, O'zbekiston Respublikasining mustaqillik omillari, davlat organlari, ularning vakolatlari, ma'muriy, mehnat, fuqarolik, oila, jinoyat, tabiatni huquqiy muhofaza qilish va boshqa huquq sohaları bo'yicha nazariy va amaliy bilimlar berish; yoshlar huquqiy bilimi, madaniyati va ongini oshirishga yordam berish, huquqbuzarlikning oldini olish, yoshlarni qonunga bo'ysunish va hurmat ruhida tarbiyalash, rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik, huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyati qurishda o'z hissalarini qo'shishga o'rgatishdan iborat.

Qonun ustuvorligini ta'minlash, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining uzviyligini, huquqiy demokratik davlatni barpo etishda yoshlarning o'rnini bildirish bu fanning **asosiy vazifasidir**.

Bu ikkita — *ta'limiy* va *tarbiyaviy* vazifalarga bo'linadi.

Ta'limiy vazifalar:

- huquq sohasi bo'yicha bilimlarga ega bo'lish;
- olingan bilimlarni hayotda, amaliyotda qo'llay bilish;
- yoshlar huquqiy savodxonligini davr talabi darajasida rivojlantirish;
- qonun doirasida ish tutishni olingan bilimlar orqali amalga oshirish;
- erkin fikrlash, fanga qiziqish, mustaqil, ijodiy, ilmiy ishlashga intilish uyg'otish, adabiyotlardan foydalanish va h.k.;
- hayotda uchraydigan ijobiy va salbiy oqibatlarini huquqiy sharhlash qobiliyatiga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini bildirish darajasida ilmga ega bo'lish;
- kelajakda huquqiy bilimni yanada takomillashtirishda o'z mutaxassisligi bo'yicha mehnat faoliyatini boshlaganda olingan ma'lumotlardan foydalanish va h.k.

Tarbiyaviy vazifalar:

- qonun asosida yashashga ko'nikma hosil qilish;
- konstitutsiya va qonunlar belgilab bergan asosiy prinsip va tamoyillarni hayotga tatbiq etish;
- konstitutsiya va qonunlarga yuksak hurmat darajasini oshirish;
- huquqbuzarlikning oldini olish, ayniqsa, yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarning kamayishiga erishish;
- ona-Vatan tuyg'usini yoshlarning qon-qoniga singdirish;
- Vatan, oila, jamiyat oldida o'z burchlarini to'la anglab, hayotda amalga oshirish;
- maktabgacha ta'lim muassasalarida va maktabda o'qiyotgan yoshlarga ibrat bo'lish;
- o'z bilim omillariga, vazifalariga mas'uliyatini oshirish;
- nopok yo'llardan qaytarish va h.k.

Jamiyat, davlat va huquq

Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti, vazifasi, maqsadi

Nazariya soʻzi — izlanish, oʻrganish maʼnosini bildiradi.

Davlat va huquq nazariyasi — bu huquqiy fan. U huquq sohasiga taalluqli hamma muammolarni oʻrgatadi. Bu fan huquq sohalariga kirib borishga yordam beradi. Huquq sohalarini oʻrganishdan avval uning nazariyasini bilish, huquqiy hayotiylikni oʻrganish lozim. Davlat va huquq nazariyasi tushunchasi davlat va huquq nazariyasi toʻgʻrisidagi umumlashirilgan nazariy-uslubiy bilimlar tizimini ifodalaydi. U insoniyat jamiyati turmushining murakkab jihatlaridan birini oʻrganadi hamda davlat va huquq nima, uning tabiati nimalardan iboratligini tushuntiribgina qolmasdan, davlat va huquqning iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, axloq va boshqa fanlar bilan aloqasini ham koʻrsatib beradi. Davlat va huquq nazariyasi har xil davlat va huquqiy tizimlarning paydo boʻlishi va rivojlanishi qonuniyatlarini ochib beradi, boshqa huquqiy fanlar uchun nazariy negiz hisoblanadi, davlat huquq siyosatining shakllanishi va rivojlanishiga keng taʼsir koʻrsatadi, huquqiy madaniyat va yuridik tafakkur asoslari negizini yaratadi.

Davlat va huquq rivojlanishining asosiy va umumiy qonuniyatlari, ularning mohiyati va maqsadi, vazifasi, jamiyat hayotidagi ahamiyati va oʻrni davlat va huquq nazariyasining predmeti hisoblanadi.

Davlat va huquq nazariyasi yagona, yaxlit fan boʻlgani holda ikkita ichki boʻlinmaga: **davlat nazariyasi** va **huquq nazariyasi** boʻlinmalariga ega; ular oʻz navbatida huquq falsafasi, huquq sotsiologiyasi, huquqning ijtimoiy yuridik nazariyasi kabi umumiy

muammolarni hosil qiluvchi nisbatan mustaqil guruhlarga bo'linadi.

Yuridik fan sohalarini o'rganishdan avval davlat va huquq to'g'risidagi asosiy nazariyani bilish maxsus fanlarni o'rganishda yordam beradi.

Yuridik fan tizimini quyidagilarga bo'lish mumkin: a) *nazariy-tarixiy fanlar*: ular qatoriga davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi; siyosiy-huquqiy ta'limotlar tarixi; b) *huquq sohalariga* – Konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq, moliya huquqi, fuqarolik huquqi, mehnat huquqi, jinoyat huquqi va boshqalar; d) *maxsus huquqiy fanlar* – kriminalistika, sud tibbiyoti, sud psixiatriyasi, sud buxgalteriyasi kiradi.

Davlat va huquq vujudga kelishi to'g'risida har xil fikrlar, qarashlar, taxminlar mavjud. Ayrim olimlar, mutafakkirlar davlatni ilohiy kuch, Oloh tomonidan ixtiyor qilinganligini, shu sababdan u doimiy, o'zgarishi esa diniy tashkilotlar va diniy boshqaruvchi shaxslarga bog'liq, deb tushuntiradilar. Bu nazariya **teologiya** deb nomlanib, Foma Akvinskiyning asarlarida berilgan.

Arastu, Filmer, Mixaylovskiy va boshqalar fikricha, insonlar jamoa bo'lib yashashgan, ular birgalikda mehnat qilish, bir-birlarini tushunish uchun oila qurishlari, oilalarni birlashtirishlari kerak edi. Uning natijasida davlat vujudga kelgan, deydilar. Bu nazariya **patriarxal nazariya** deb ataladi.

Davlat va huquq to'g'risidagi shartnomali nazariya XVII–XVIII asrlarda vujudga kelgan bo'lib, uning asoschilari Grotsiy, Russo, Radishev va boshqalar. Bu nazariyaga asosan davlat ixtiyoriy-aqliy kelishuv natijasida shartnoma tuzish tufayli vujudga kelgan, deb talqin qilinadi. Kishilar shartnoma tuzib, o'z ixtiyorlari orqali ayrim huquqlarini, erkinliklarini davlatga berishgan. XIX asrda zo'rlik nazariyasi asoschilari Dyuring, Gumplovich, Kautskiy va boshqalar davlatning vujudga kelishini urush, zo'ravonlik, harbiy-siyosiy faktorlar

asosida amalga oshganligi to'g'risida o'z asarlarida yozib qoldirganlar. Bu nazariya tarafdorlari bir qabilani ikkinchisiga bo'ysundirish uchun maxsus bostirish idoralari kerakligi tarafdori edilar.

Materialistik nazariya asoschilari K. Marks, F. Engels, V. Lenin davlat vujudga kelishining sababini ijtimoiy-iqtisodiy sabablardan deb bilishgan. Jamiyatda har xil mehnat taqsimoti, kasb turlari, ayrim tabaqa – sinflar paydo bo'lishini davlat kelib chiqishi sababi deb tushuntirganlar.

Yana bir nazariya bu **psixologik ruhiyat nazariya-sidir**. Nazariya tarafdorlari Petrojitskiy, Tardu, Freyd va boshqalar davlat vujudga kelishini insonning ruhiyatidagi o'zgarishlar bilan bog'laydilar. Ayrim shaxslar o'z ruhiyatlarida, istaklarida boshqalarni o'ziga bo'ysundirish, o'zgalardan hukmronlik qilish qobiliyatiga ega bo'lganliklari sababli o'zlarini hukmron shaxs sifatida ko'rsatadilar. Boshqalar esa o'zida shu shaxslarga bo'ysunish, ularning qo'l ostida xizmat qilish kabi ruhiy tushkunlik sezadi. Buning natijasida hukmron va bo'ysunuvchi shaxslar vujudga keladi.

Mustaqil fan – yurisprudensiyaning vujudga keltirishi qadimgi grek tafakkurining katta yutuqlaridan biri bo'ldi. Rimlik huquqshunoslari davlat va huquq nazariyasi sohasidagi siyosiy-huquqiy muammolarning keng yig'indisini hamda huquqning alohida tarmoqlarini puxta ishlab chiqdilar va bu bilan siyosiy-huquqiy ta'limotlarning keyingi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdilar.

O'rta asrlarning siyosiy-huquqiy tafakkuri dinning juda katta ta'siri ostida shakllanib va rivojlanib, antik davrning bir qancha muhim g'oyalarini o'z tarixiy sharoitlaridan kelib chiqib idrok qildi va rivojlantirdi. Masalan, ilk o'rta asrlarning ilohiyot olimi Foma Akvinskiy davlatning xristianlik doktrinasini o'z asarlarida Arastuning «Siyosat» asari negizida rivojlantirishga harakat qiladi. Uning fikricha, davlat insonning bir-

lashishga bo'lgan tabiiy intilishi natijasidir, lekin davlatchilikning qaror topish tartibi olamning xudo tomonidan bino qilinishiga o'xshashdir. Dastlab narsalar paydo bo'ladi, so'ngra ularga xos bo'lgan vazifalardan kelib chiqqan holda ular tabaqalashtiriladi. Monarx esa xudo singari bu narsalar uyumiga uyushqoqlik va tartib beradi, keyin esa ularni boshqara boshlaydi. Hokimiyatning mohiyati, Arastuning fikricha, hukmdorlar bilan bo'ysunuvchilarning munosabati tartibidir, bunda insoniyat iyerarxiasining yuqorisida turgan shaxslarning irodasi quyi tabaqalarni boshqarib boradi.

Bu davrda Markaziy Osiyo xalqlari siyosiy-huquqiy tafakkur taraqqiyotida katta yutuqlarga erishdilar. V—VI asrlarda Markaziy Osiyo hududida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonining yo'l boshchisi Mazdak ta'limoti bu jihatdan qiziqish uyg'otadi. Uning odamlar tengligi to'g'risidagi ta'limoti keng yoyildi. Hoshim ibn Hoshim (Muqanna) uning g'oyalari izdoshi edi. IX—X asrlarda yashagan Abu Nosir al-Forobiy oqilona davlat tuzumi to'g'risidagi tasavvurlarga, ayniqsa, salmoqli hissa qo'shdi. Uni Gegel Sharqning Aflotuni deb atagan edi.

Forobiy o'rta asrlar Sharq mutafakkirlaridan birinchi bo'lib jamiyat va davlat muammolari haqida fikr yuritdi. Uning «Fozil odamlar shahri», «Qonunlar haqida kitob» («Kitob fi-l navomis»), «Baxt-saodatga erishish yo'llari haqida risola» («Risola fi-t tanbih ala asbob al-saodat»), «Shaharni boshqarish» («As-siyosat al-madaniyat»), «Fazilatli xulqlar» («As-siyrat al-fazilat») asarlarida ijtimoiy turmush to'g'risidagi fan, uning vazifasi, jamoat birlashmalarining kelib chiqishi, tarkibi va turlari bayon qilinadi, insoniyat jamiyati shakllari haqida so'z yuritiladi.

Olim shahar-davlat; davlat birlashmasining o'ziga xosligi xususiyatlari va turmushi; davlatning funksiyalari va uni boshqarish shakllari; davlat birlashmasining vazifalari va pirovard maqsadi; yalpi birla-

shishga erishish yo‘llari va usullari kabi tushunchalarga aniqlik kiritdi.

Forobiy davlatning paydo bo‘lishi va uning faoliyatini odamlarning birlashishga bo‘lgan tabiiy intilishi natijasi, deb qaradi. U har bir kishining pirovard maqsadi baxt-saodatga erishishdadir, deb bildi.

Lekin inson yolg‘iz o‘zi baxt-saodatga erisha olmaydi. Buning uchun ko‘plab kishilarning birgalikdagi sa’y-harakati, zarur shart-sharoit yaratadigan, odamlar faoliyatini yo‘naltiradigan muayyan ijtimoiy tashkilot zarur. Davlat mana shunday ijtimoiy tashkilot hisoblanadi.

Forobiy davlat boshqarish shakli cheklanmagan monarxiya bo‘lishi tarafdori edi. Hukmdor aql-zakovatli, bilimdon bo‘lishi va uning atrofidagilar ham shunday fazilatli bo‘lishlari darkor deb bilar edi. Forobiyning ijtimoiy-siyosiy ta’limoti Ibn Maskavit asarlarida yanada rivojlantirildi. Umumiy baxt-saodat va ideal ijtimoiy birlashish g‘oyasi Sharqning Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlarini ham ilhomlantirdi. Buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy g‘oyalar rivojlanishi tarixida muhim o‘rin tutadi. Uning davlat to‘g‘risidagi qarashlarining asosiy qoidalari «Saddi Iskandariy», «Vaqfiya», «Ajam podsholari tarixi» asarlarida bayon qilingan.

Buyuk shoir va faylasuf Mirzo Bedil davlatni insoniyat jamiyatining boylar va kambag‘allarga, eziluvchi va ezuvchilarga bo‘linishi natijasida kelib chiqqan, deb tushuntiradi.

Davlat va huquq muammolariga Ahmad Mahmud — Ahmad Donish ham doimo e’tibor bergan. «*Davlat, — deb qayd etadi A. Donish, — xalq bilan podsho o‘rtasida xalqni talon-taroj va o‘g‘irlikdan hi-moya qilish maqsadida tuzilgan shartnoma natijasida shakllanadi*».

XIX va XX asr oralig'ida yashagan va ijod etgan o'zbek demokratik tafakkurining yana bir vakili Muqimiy (Muhammad Aminxo'ja Muqimiy) nafaqat feodal tartiblarini, balki yangidan paydo bo'lgan eksploatatorlarni, Turkistondagi rus ma'muriyatini tanqid qilib chiqdi. Muqimiy Furqatdan farqli ravishda islohotlarga ishonmas edi. U mavjud davlat hokimiyati to'raligicha boylarga bog'liq, ular xalq manfaatlarini hech qachon hisobga olgan emas va olmaydi, deb ta'kidlar edi.

Davlat va huquq nazariyasi mustaqil huquq sohalarini o'rganuvchi alohida fanlar uchun metodologik asos bo'ladi. Bu fan davlat va huquqning vujudga kelishi va rivojlanishini, davlat va huquq haqidagi nazariy bilimlarni, davlat va huquqning vujudga kelishi, mohiyati, turli tiplari, shakllari, funksiyalari, davlat apparatini o'rgatadi. Turli tipdagi davlatlarning rivojlanishini, mohiyatini, mazmunini, huquq tushunchasini, huquqiy normalarni, huquq shakllarini, qonuniylikni, yuridik javobgarlik, huquqbuzarlik va kelajakda davlat va huquqning rivojlanish taraqqiyotini o'rgatuvchi fandır.

Davlat va huquq nazariyasi fan tomonidan davlat va huquq masalasini o'rganib qolmasdan, balki Falsafa, Iqtisodiyot nazariyasi, Siyosatshunoslik kabi fanlarda ham o'rganiladi. Bu fanlar jamiyat, tabiat taraqqiyotining umumiy qonunlarini ochib beradi hamda jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotini yoritadi va ilmiy tomondan izohlab beradi. Davlat va huquqning vujudga kelishi va rivojlanishi ilmiy negizga tayanagan holda davlat va huquqning tabiatini, mohiyatini, rivojlanishini va qonuniyatlarini ochib beradi. Bu fan davlat va huquqni o'rganuvchi yuridik fanlar tizimini boshqaradi va ular bilan uzviy bog'liqdir. Bu fan davlat va huquq, siyosat, demokratiya, qonunchilik, huquqiy tartibot, huquqiy munosabatlar, huquqbuzarlik, yuridik javobgarlik kabi masalalarni ishlab chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi uning kelib chiqishi haqidagi yangi bilimlar bilan boyishda davom etmoqda, davlat va huquqning mohiyati va funksiyalarida sinfiylik va umumijtimoiy nisbatlarning qo‘shilishi yuz bermoqda. Hozirgi zamon davlat va huquq nazariyasini baholashga yangicha yondashuvlar zarur. Respublikaning rivojlanish bosqichida unda yuz berayotgan davlat va huquqiy jarayonlar, huquqiy davlatda fuqarolik jamiyati muammolari o‘z yechimini kutmoqda.

Jamiyat tushunchasi

Inson dunyoga kelishi bilan u yakka o‘zi yashay olmaydi. Insonning kimlar bilandir muomalada bo‘lishini, fikr-mulohaza qilishini tabiat qonuniyati desak ham bo‘ladi. Jamiyat qanday, qay tarzda vujudga kelganligi to‘g‘risida hozirgi davrgacha biror-bir aniq tushuncha yo‘q desak xato bo‘lmaydi. Lekin jamiyat uchun eng asosiy belgi — bu ongli va ixtiyoriy ravishda shaxslarning birgalikda munosabatda bo‘lishi. Agar inson xohlamasa, birga yashashni istamasa, u ongli ravishda hech kimga qo‘shilmaydi. Shuning uchun jamiyatga kirgan shaxslarning umumiy qiziqishi, istagi bo‘lishi kerak. Lekin bu bilan hamma bir xil tushuncha, bir xil fikrga ega bo‘lmagani tufayli jamiyatda yashay olmaydi, deb aytish noto‘g‘ri, chunki jamiyat a‘zosi har xil fikrda, tushunchalarda bo‘lishi mumkin.

Jamiyat undagi odamlarning o‘zaro bog‘liqligi, hamkorligi asosida tashkil topadi. Bu hamkorlik har bir jamiyatdagi shaxsning kamol topishiga ko‘maklashishi lozim. Jamiyat bugun birlashib, ertaga tarqalib ketadigan uyushma emas. Bu mustahkam, bir-biriga bog‘langan, doim yashash imkoniyatiga ega jamoa uyushmasidir. Bu jamiyatdagi o‘zaro bog‘liqlik natijasida odamlar kamol topishi, rivojlanib borishi kerak. Odamlarni birlashib yashashlari, fikrlashi uchun qandaydir g‘oya birlashtirib turadi. G‘oya inson hayotiga

mazmun bag‘ishlaydigan, uni harakatga keltirib, maqsad sari yetaklaydigan fikrdir. Masalan, O‘zbekistonda yashovchi har bir millat vakilining o‘z qarashlari, xilma-xil tushunchalari bo‘lishi tabiiy, lekin ularning hammasini birlashtiradigan g‘oya – shu davlatning kelajagi uchun, farovonligi uchun o‘z hissasini qo‘shish, Vatanim deb O‘zbekistonni sevish kabi manfaatlarni o‘z ichiga oladi. Inson jamiyatning asosini tashkil qiladi. Lekin inson jamiyat bilan bog‘lanish muammosini, huquq, erkinlik burchlarini, nima qilish mumkin, nima qilish mumkin emas kabi xislatlarni, qoida, qonun tartiblarini bilishi kerak. Bu qoidalar inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tegishli organlar, hokimiyat orqali tartibga soladi.

Jamiyat tushunchasi ongli ravishda odamlarning birlashishi, ular o‘rtasida umumiy qiziqish bo‘lishi, bu qiziqish ularni birga ishlashi va rivojlanishiga olib kelishi, odamlar munosabatlari ma‘lum qoidalar, tartiblar bilan bog‘liqligini, bu qoidalarga rioya qilish uchun ichki va tashqi kuchlar hukmronlik vositalari bo‘lishini, jamiyat yangilanishi uchun shart-sharoitlar mavjud bo‘lishi lozimligini o‘z ichiga oladi.

Eng qadimgi davrda ibtidoiy jamoani boshqarish

Insoniyat har xil jamiyatga birlashib jamoa, uyushma bo‘lib yashab kelgan. Bir davrlarda davlat bo‘lmagan, odamlar to‘da-to‘da bo‘lib yashaganlar. Bu davrda hali to‘laligicha aql, idrok rivojlanmagan, birlashish to‘g‘risidagi asosiy maqsad nimaga kerak ekanligi ayon bo‘lmasa ham, inson yakka o‘zi hayot kechira olmasligi aniq bo‘lganligi tufayli kimlargadir qo‘shilib, kimlardandir himoya kutish shartligini bilar edi. Chunki ibtidoiy jamoa deb nomlangan uzoq bir davrda odamlarda mehnat qurollari, himoya qurollari, kiyim-kechak, yashash uchun biror-bir sharoit bo‘lmagan. Insonlar tashqaridan kelgan hujumlarga qarshi chiqish,

yashash uchun oziq-ovqatlarni qidirib topishga birgalashib harakat qilishlari shartligini tushungan holda to‘da-to‘da bo‘lib yashar edilar. Mehnat qurollari umumiy bo‘lishi, birgalikda jamoa bo‘lib ov qilinishi natijasida topilgan ovqatlar teng bo‘linib, jamoa a‘zolariga taqsimlangan.

Birinchi tashkil qilingan jamoalar guruh, qabila, birlashmalar shaklida tuzila boshlangan edi. Urug‘ bu — shaxsiy uyushma bo‘lib, kim qaysi hududda yashashi aniqlanmagan. Bu jamiyat a‘zolari qonqarindoshlik xususiyatlari asosida birlashgan edi. Ular bu hududdan u hududga kirib yurishi mumkin edi.

Bu jamiyatda hukmdorlikni kattalar amalga oshirar edi. Asosiy o‘rin o‘z-o‘zini boshqarish shaklida amalga oshib, urug‘lik umumiy majlisida hamma masala hal qilinar edi. Umumiy majlis oqsoqolni, o‘zlari orasida hurmatga sazovor odamlardan harbiy boshliqni saylar edi. Ular urug‘larini boshqarishda o‘z vazifalarini bajarar edilar. Diniy masalalar bilan shug‘ullanuvchi alohida shaxslar ham mavjud bo‘lgan. Lekin urug‘da yuqorida ko‘rsatilgan boshliqlarning birontasi alohida boshqarish huquqi bilan cheklanmagan bo‘lib, hamma masalalar majlisda hal qilinar edi.

Asta-sekin urug‘lar kengayib, birlashib, qabilalar uyushmasini tashkil qila boshlagan. Qabilalarning umumiy ishlarini kengash boshqarar edi. Kengash oqsoqol va harbiy boshliqlardan tashkil topgan.

Eng qadimgi davr tuzumida insonlarning o‘zaro munosabatlari maxsus kishilar orqali tartibga solinib turilgan. Ular urf-odat, diniy aqidalar, xulq-atvor qoidalari, mehnat, oila, jamiyat a‘zolari bilan munosabatdagi tartiblardan iborat bo‘lgan.

Jamiyat oilalarga, oilalar — boylar va kambag‘allarga bo‘linishi, mehnat taqsimotining vujudga kelishi davlatni tashkil toptirdi. Hamma jamiyat a‘zolarini tartib doirasida tutib turadigan maxsus uyushma — davlat vujudga kela

boshladi. Demak, davlat insonlarning jamiyatdagi oʻrni, rivojlanishi natijasida vujudga kela boshladi.

Davlatning vujudga kelish nazariyasiga ilmiy yondashishda hozirgi davrga mos fikrlarni oʻrganish, talqin qilish va baho berish olimlarimiz oldidagi ulkan muammo boʻlib qolmoqda.

Uzoq yillar marksizm-leninizm nazariyasidan kelib chiqqan holda davlatni ibtidoiy jamoa yemirilishi bilan bogʻlab uch asosiy shaklda: oddiy klassik, uzluksiz olib borilgan urushlar, boshqalar hududini bosib olish natijalari deb tushuntirib kelingan.

Masalan, *materialistik* yoki *klassik nazariya* davlatning vujudga kelishini iqtisodiy sabablar bilan bogʻlab, jamiyatda mehnat taqsimoti, xususiy mulk vujudga kelishi va sinflarning paydo boʻlishi natijasi deb biladi.

Tabiiy-huquqiy nazariya tarafdorlari insoniyatning tabiiy holati, munosabati huquqiy shartnoma tuzishga olib keladi va bu tabiiy hol deb tushuntirishadi.

Organik nazariyaning tub maʼnosi insonlar biror aʼzosisiz yashashi mushkul boʻlganidek, birgalashib yashamasligi ham qiyin deb tushuniladi. Jamiyat va davlatni bir butun organizm deb tushunish kerak va ular alohida-alohida yashashi mumkin emas degan goʻya ilgari suriladi.

Zoʻrlik nazariyasi tarafdorlari fikricha, davlat zoʻrlik va bosib olish natijasida vujudga kelgan. Zoʻrlik iqtisodiy-siyosiy tizimiga ega boʻlib, bu davlatning ichki-tashqi ishlarida oʻz oʻrnini egallaydi, degan nazariya xulosalarini oʻrtaga tashlaydi.

Psixologik nazariyaning tub maʼnosida inson ongi, ruhiyati bilan birga yashash, birlashishga ehtiyoj sezganligi, bu tabiiy intilish jamoaning birlashish qonuniyatiga aylanganligi tushunchalari yotadi.

Ibtidoiy jamoadagi urf-odatlariga xos xususiyatlar urugʻ tomonidan shakllanar, urugʻ aʼzolarining manfaatlarini koʻzlar edi. Bu urf-odatlariga rioya etish har bir

urug' a'zosining kundalik tartib doirasiga kirib qolganligi ularni ixtiyoriy bajarishligi, maxsus kuch ishlatib, nazorat qiluvchi tashkilot yo'qligidan dalolat beradi. Agar biror shaxs urf-odat qoidalarini buzsa, unga nisbatan tushuntirish ishlari olib borilar edi. Vaqti-vaqti bilan biror shaxs qoidalarni buzsa, urug'doshlari tomonidan ayrim majburlov choralari ko'rish mumkin bo'lgan. U davrda huquq va burch o'rtasida aniq chiziq yo'qligi tufayli huquqiy normalar burch bo'lib, burch esa huquq bo'lib hisoblangan.

Bu davr davlat vujudga kelgunga qadar bo'lgan davr bo'lib, jamiyat boshqarilishi, xulq-atvor qoidalari jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy rivojlantirishiga va shaxsning kamol topishiga bog'liq edi.

Davlatning vujudga kelishi

Davlat o'zining tashkil etilishi, maqsad va vazifalari bo'yicha ibtidoiy jamiyatdagi oqsoqollar, urug' va qabila boshliqlari hamda diniy hokimiyat sohiblariga tegishli bo'lgan ijtimoiy hokimiyatdan ajralib turadigan belgilariga ega. Bular:

- davlat paydo bo'lgan jamiyatda **fuqarolar** davlat chegaralari doirasida ma'lum hududga birlashadilar. **Davlat ilk jamiyatdan hududiy tashkil topishi bilan farq qilardi.** Hududiy tuzilishning birinchi bosqichi shahar edi. Shahar odamlarni qarindoshlik asosida emas, balki ma'lum hududga ko'ra birlashtirgan. Davlat jamiyatini boshqarish uchun jilovni o'z qo'liga olish bilan xarakterlanadi. Davlat jamiyatda urug'lar, xalqlar, millatlar, sinflar o'rtasida mavjud bo'lgan ijtimoiy tengsizlikni murosaga keltirish, jamiyatni yagona tuzum sifatida saqlab idora qilish uchun xizmat qilish vositasi sifatida vujudga kelgan;

- o'ziga xos ommaviy hokimiyat — **davlat hokimiyatining** paydo bo'lishi, ya'ni maxsus bilim va mahoratga ega bo'lgan boshqaruvchilar qatlami yuzaga keladi.

Davlat apparati dastlabki bosqichlardayoq keng tarmoqli murakkab tizimga ega edi. U o'zini saqlash va faoliyat ko'rsatish uchun ma'lum manbalarga muhtojlik sezgan. Bunday manbalar soliqlar, yig'imlar va boshqa tushumlar edi. Davlat asosida tug'ilgan har qanday jamiyat samarali boshqarishga muhtoj bo'lib, uning keyingi rivojlanishi shunday boshqarishni izlash bilan bog'liqdir.

Davlat o'z vazifalarini bajarish uchun odamlarning alohida qatlami – davlat apparatiga ega bo'lgan. Bu muayyan hokimiyatga ega bo'lgan, ya'ni zaruriyat tug'ilganda majburlash, zo'rvonlik yordamida aholining boshqa tabaqalarini o'z erkiga bo'ysundirish, u yoki bu manfaatlarni ta'minlovchi kishilar guruhi bo'lgan. Buning uchun o'ziga xos davlat institutlari – sudlar, qamoqxonalar, politsiya, armiya paydo bo'lgan. Ular majburlashga moslashtirilgan organlar edi;

● **soliqlarning mavjudligi.** Soliq – davlatning aholidan davlat apparatini saqlash hamda aholining kam ta'minlangan qismiga yordam berish uchun zarur bo'lgan moddiy mablag'larning undirib olinishidir;

● **huquq ijodkorligi,** ya'ni davlat hududida yashovchi barcha kishilar tomonidan ijro etilishi umumiy majburiy bo'lgan qonunlar, huquqiy qoidalarni ishlab chiqila boshlandi;

● davlatning eng muhim belgilaridan biri – **siyosiy hokimiyatning mavjudligi.** Ma'lumki, ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy hokimiyat jamiyat a'zolari o'rtasidagi obro'-e'tiborga, ularning izzat-hurmatiga tayanar edi. Siyosiy hokimiyat esa boshqaruv, majburlash apparatiga, kuchga tayanadi. Siyosiy hokimiyat – hokimiyatning eng muhim va murakkab ko'rinishlaridan biridir. U orqali muayyan xalq, sinf, guruh, shaxs o'zining xohish-istaklarini amalga oshiradi. Siyosiy hokimiyat davlat hokimiyati va boshqa siyosiy tashkilotlardan tashkil topadi;

● har bir davlatning **o'z aholisiga** ega bo'lishi;

● davlatning belgilaridan yana biri — **umuminsoniy funksiya** (vazifa)**larni bajarish**, ya'ni davlatni rivojlantirish, hududni qo'riqlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish, umumiy farovonlik maqsadlarini amalga oshirish;

● **davlat suvereniteti**, ya'ni davlatning ichki va tashqi siyosatni o'tkazishda mustaqilligi;

● davlatni boshqa davlatlardan farqlab turuvchi **ramzlar**: nomi, bayrog'i, madhiya, tamg'a, davlat tili, oliy hokimiyat organlari, pul birligi, poytaxtiga ega bo'lishi;

● davlat boshqa ijtimoiy hokimiyatlardan farq qilib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik va madaniy hayotiga **rahbarlik** qilishi va boshqalar.

Demak, davlat o'zidan oldin paydo bo'lgan ijtimoiy tashkilotdan quyidagi o'ziga xos belgilari bilan farq qilgan:

● davlat fuqarolarning hududiy belgilariga qarab bo'linishi bo'lib, bunday bo'linish urug'doshlik tuzumida qon-qarindoshlik aloqalari tufayli bo'lgan. Urug'doshlik ittifoqlari buzilgach, fuqarolar o'zlarining ijtimoiy huquq va burchlarini qaysi urug' va qabilaga mansub ekanliklaridan qat'i nazar, yashagan joylariga qarab amalga oshira boshlaganlar;

● davlat urug'doshlik tuzumi ijtimoiy tashkilotidan xalqdan ajralgan va unga boshchilik qiladigan davlat hokimiyatining mavjudligi bilan farqlanadi. Bunda davlat hokimiyati aholidan ajralgan bo'lib, iqtisodiy va siyosiy jihatdan faqat muayyan guruhga, sinfga xizmat qiladi. Davlat hokimiyati tizimida qurollangan kishilarning maxsus otryadi, armiya, politsiya, qamoqxona va har xil majbur etish muassasalari mavjud bo'ladi. Davlat hokimiyati mamlakat ichida ziddiyat keskinlashgan sari va qo'shni davlatlar kattalashib, aholi son jihatidan ko'payib borgan sari kuchayaveradi;

● davlat ishtirokini saqlash uchun zarur bo'lgan fuqarolardan olinadigan soliqlar va to'lovlar mavjud bo'ladi;

● davlat suvereniteti, ya'ni davlatning o'z hududi

oliy hokimiyatga ega bo'ladi va xalqaro munosabatlarda mustaqil harakat qiladi;

● **huquqning mavjudligi.** Davlat huquqsiz yashay olmaydi. Huquq davlatni, davlat hokimiyatini yuridik jihatdan mustahkamlaydi.

Davlat shakllari

Davlatning shakllari deganda hokimiyatning tashkil etilishi, uning ichki tuzilmasi va hokimiyatni amalga oshirishning asosiy usullari tushuniladi.

Davlat shakllari paydo bo'lish va rivojlanishning aniq bir tarixiy sharoitlariga, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasiga, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga, geografik, iqlim va boshqa sharoitlarga, aholining ijtimoiy tarkibiga bog'liq ravishda hatto bir formatsiya doirasida ham turli-tuman bo'lishi mumkin. O'zlariga xos bo'lgan belgilariga ko'ra ular boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy rejim bo'yicha guruhlanadi.

Boshqaruv shakli deganda hokimiyatning tashkil etilishi tushuniladi. Boshqaruvning ikki asosiy shakli: **monarxiya** va **respublika** shakllari ma'lum.

Monarxiya oliy davlat hokimiyatini monarx ifodalaydigan boshqaruv shakli bo'lib, bunda, odatda, taxtga merosxo'r egalik qiladi, ba'zan esa umrbod saylanadi. Cheklanmagan (mutlaq) monarxiya (bunda monarx yagona hokimiyat organi hisoblanadi) va cheklangan monarxiya (bunda monarx bilan birgalikda oliy hokimiyatning boshqa organi ham bo'ladi) farqlanadi.

Respublika parlamentar yoki prezidentlik bo'lishi mumkin. Parlamentar respublikada yuqori o'rinda parlament turadi. Bu davlatda davlat boshlig'i parlament tomonidan saylanadi yoki maxsus kollegiya tomonidan tashkil topadi. Buning zaminida parlamentning ijroiya organlar ustidan nazorat qilish huquqi yotadi.

Prezidentlik respublikada — prezident parlament bilan bir qatorda davlatni va ijro etuvchi hokimiyatni boshqaradi. Prezidentlik respublika quyidagi xususiyatlarga ega: prezident xalq tomonidan saylanadi, davlat hukumatini tuzadi, u prezidentga hisobot beradi, uning oldida javobgar. Davlatni boshqarishda Prezidentning vakolati, mas'uliyati parlamentdan kengroq hisoblanadi.

Davlat tuzilish shakliga ko'ra unitar, federativ, konfederativ bo'lishi mumkin.

Federatsiya — birlashgan, ittifoq ma'nosini bildiradi. Federativ davlat esa bir necha siyosiy-huquqiy mustaqillikka ega davlat tuzilmalaridan tashkil topgan murakkab davlat hisoblanadi.

Unitar so'zi yakka degan ma'noni bildirib, davlat tuzumida oddiy viloyat, shahar, tuman va h.k. bo'linmalariga ega bo'ladi. Bu bo'linmalar suveren huquqqa ega emas.

Unitar davlatning federativ davlatdan farqi unda yakka Konstitutsiya, yagona Oliy davlat organi va h.k. mavjudligidir.

Konfederatsiyaga kiruvchi davlatlar to'liq suverenitetdan foydalanadilar. Konfederatsiyaga birlashgan davlatlar faoliyatlarida siyosiy, iqtisodiy, harbiy masalalarni hal qilishni maqsad qilib qo'yadi. Konfederatsiya subyektlari to'la suverenitetga ega bo'ladilar. Ular o'z davlat organlariga, fuqaroligiga, hududiga, Konstitutsiya va qonunchilik jarayoniga, o'zining budjetiga, o'z hududida to'la hukmronlikni amalga oshirish huquqiga ega. Konfederatsiya subyektlari xohlagan paytlarida birlashmadan chiqish huquqiga ega.

Konfederatsiya birlashmasiga 1781–1787-yillar AQSHni, 1815–1845-yillar Shveysariyani, 1955–1961-yillar BAA davlatlarini, 1980-yillar Gambiya va Sinegal davlatlarini misol qilib keltirish mumkin.

Siyosiy rejim deganda davlat hokimiyatini amalga oshirish usuli tushuniladi.

Avtoritar va demokratik rejimlar davlatning mohiyati namoyon bo'lishining asosiy shakllaridir.

Huquqiy davlat

Hozirgi davrda huquqiy davlat, uning ahamiyati to'g'risida ko'p fikrlar yuritildi. Respublikamizda huquqiy davlat barpo etilishi Konstitutsiyada o'z ifodasini topgan.

Huquqiy davlatga uzoq-uzoq yillardan beri ulamolarimiz o'z munosabatlarini bildirib kelganlar. Spinoza, Gobbs, Lokk, Arastu, Sitseron, Beruniy, Amir Temur va boshqalar huquqiy davlatda xalq hokimiyati tashkil etilishining nazariy asoslarini yaratib, qonun hukmronlik qiladigan davlat ko'rinishi hokimiyat bo'lishi to'g'risidagi g'oyalar tizimini ishlab chiqqanlar. Huquqiy davlat nazariyasining falsafiy asosini I. Kant shunday ta'riflaydi: «*Davlat bu — huquqiy qonunlarga bo'ysundirilgan juda ko'p odamlarning birlashuvidir*».

Donishmandlarimiz u yoki bu davrda huquqiy davlat to'g'risida o'z tuyg'ularini, istaklarini, tasavvurlarini meros qilib qoldirar ekanlar, bugungi kunda ham ularning qarashlari o'z o'rniga ega.

Huquqiy davlatga hozirgi olimlarimiz quyidagi belgilarni mos deb biladilar:

Huquqiy davlatda hokimiyat ishlarini amalga oshirishda shaxs munosabati va har xil uyushmalar faoliyati huquqiy asosda amalga oshiriladi. Huquqiy davlatning iqtisodiy asoslarini xilma-xil mulk turlari tashkil etadi. Uzoq yillar sobiq Ittifoq tuzumida xususiy mulkka qarshi turilgan edi, hozirgi kunda esa xususiy mulk boshqa mulklar qatorida davlat himoyasida ekanligi respublikamiz Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan. Huquqiy davlatning ijtimoiy asosini o'zini o'zi boshqara oladigan fuqarolik jamiyati tashkil etadi va bu jamiyat erkin shaxs-

larni birlashtiradi. Ma'naviy jihatdan bu davlat – *insoniylik, haqqoniylik, teng huquqlilik, inson erkinligi* kabi tuyg'ularning rivojlanishiga zamin yaratadi. Bu davlatning siyosiy tabiatini uning suverenligi tashkil etadi.

Huquqiy davlatda qonuniylik birinchi o'rin egallaydi, qonun ustunligiga amal qilinadi. Har bir shaxsning real huquq egasi bo'lib, uni amalga oshirishi ta'minlanadi. Davlat fuqarolar oldida, fuqarolar davlat oldida o'z burchlarini bajarishi, hokimiyat bo'linishi, qonuniylik o'rnatilishi, huquq tartiboti to'g'ri yo'lga qo'yilishi kabi ishlar amalga oshiriladi. Huquqiy davlatga xos yuqorida ko'rsatilgan xususiyatlarning ko'pi respublikamizda amalga oshirilmoqda.

Huquq nazariyasi. Huquqning vujudga kelishi

Insoniyat vujudga kelishi bilan jamiyatda o'zini tutish qoidalari ham vujudga kelgan. Davlatgacha davrda bu qoidalar, urf-odat diniy me'yorlar shaklida bo'lib, jamiyat a'zolari bularga rioya qilganlar. Astasekin jamiyat rivojlanishi mehnat taqsimotini, oilaviy turmushda yakka nikoh vujudga kelishi bu qoidalarni ixtiyoriy bajarish bilan birgalikda majburiy bajarishni ham talab qila boshladi. Jamiyatdagilarning o'zaro munosabatini vujudga keltira boshlagan xususiy mulkchilik kishilarning huquqlarini, talablarini, ehtiyojlarini tartibga solishni ijtimoiy hodisa – hayot talabiga aylantirdi. Bir so'z bilan izohlaganda, jamiyatdagi o'zaro munosabatlarning shakllanishini amalga oshirish yo'lini ko'rsatib beruvchi qoidalar, me'yorlar vujudga kela boshladi. Bu me'yorlar huquq, huquqiy aktlar deb atala boshladi.

Huquqning vujudga kelishi to'g'risida har xil nazariyalar, qarashlar mavjud. Sitseron, Lokk, Russo, Monteskye, Golbax, Radishev huquqni tabiiy voqea deb tushuntirganlar. Bu nazariya asosida tabiiy huquq – yashash, rivojlanish, kasb bilan shug'ullanish, jamiyat va

davlat ishida ishtirok etish huquqlari yotibdi. Har bir davlat insonsiz mavjud bo'lmaganidek, inson ham tabiiy huquqlarga ega.

Tarixiy huquq nazariyasi inson o'ziga-o'zi bajarilishi shart bo'lgan qoidalarni vujudga keltirib, o'zi uning bajarilishini ta'minlaydi, degan fikrni bildiradi. Bu nazariya tarafdorlari qonunshunos o'zidan o'zi huquq me'yorlarini ishlab chiqmaydi, buning uchun ijtimoiy tuzum, jamiyat rivojlanishining talabini e'tiborga olish lozim, deb ham talqin qilishadi.

Realistik huquq nazariyasi huquqni tashqi rivojlanish, taassurot asosida vujudga keladi, deb tushuntiradi. Inson o'z oldiga qandaydir bir maqsad qo'yib, huquq asosida o'z maqsadiga erishadi.

Sotsiologiya huquq maktabining asosi insonning huquqqa taalluqli, huquq bilan bog'liq xulq-atvorini, huquqiy munosabat tizimini o'rganishga qaratilgan.

Huquq kelib chiqish nazariyasining yana bir shakli qoidali yo'nalish bo'lib, uning tarafdorlari huquq tizimini bosqichma-bosqich, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tadi, deb talqin qilishadi. Asosiy o'rin qonunga, unga bo'ysunishiga qaratilib, boshqa huquqiy hujjatlar qonun asosida bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi. Bu huquq nazariyasi tarafdorlarining fikri huquqiy davlat g'oyasiga yaqinroqdir.

XX asrda *psixologik huquq nazariyasi* tarafdorlari keng tarqala boshladi. Jamiyat a'zolarining mulkiy va shaxsiy munosabatlarini, shaxslarning jamiyat boyliklaridan foydalanish erkinliklarini, huquqlarini amalga oshirish jarayonining yechimini psixologik huquq nazariyasi ko'rsatib beradi.

Materialistik huquqiy nazariya negizida huquq iqtisodiy hukmron sinfning irodasini ifoda etadi, degan tushuncha bildiriladi. Bu nazariyaga binoan huquq davlatdagina mavjud, davlat o'z kuchini yo'qotishi bilan huquq ham tugaydi deb tasdiqlashadi.

Yuqoridagi bir necha huquq vujudga kelishi to'g'risidagi nazariyalardan kelib chiqqan holda huquqqa xos quyidagi belgilarni ko'rsatish mumkin:

1. Huquqiy me'yorlar jamiyatda davlat tomonidan maxsus hujjat sifatida tasdiqlanadi.

2. Huquqiy me'yor davlat tomonidan muhofaza qilinib, ayrim vaqtda bajarishga majburlashni talab qiladi.

3. Huquq shu jamiyatda, davlatda yashovchi shaxslar uchun shart bo'lgan huquq tizimi bo'lib xizmat qiladi.

4. Huquq shu davlat fuqarolarining umumiy va shaxsiy ehtiyojlarining uzviy bog'liq vositasi bo'lib hisoblanadi.

Demak, huquq jamiyat a'zolari rivojlanishini, jamiyatda tartib o'rnatishni tashkil etish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasidir.

Huquq normalari — davlat tomonidan o'rnatiladigan, kafolatlanadigan va muhofaza qilinadigan, barcha uchun umumiy majburiy bo'lgan xulq-atvor qoidalaridir.

Huquq shakllari

Huquq shakllari deganda uni obyektiv ifodalash tushuniladi. Davlat va huquq nazariyasida huquq shakllari to'rtga bo'linadi:

1. **Huquqiy odat.**
2. **Sud pretsedenti.**
3. **Normativ huquqiy aktlar.**
4. **Shartnomalar.**

Huquqiy odat deb doimiy takrorlanishi natijasida barqaror xulq-atvor normasiga aylangan, keyinchalik davlat tomonidan tasdiqlangan xulq-atvor qoidasiga aytiladi.

Sud pretsedenti bu muayyan ish bo'yicha chiqarilgan sud qarori kelgusida shunday ishlarni hal etishda qoidaga aylanib foydalanilishi mumkin.

Normativ huquqiy akt vakolatli davlat organining belgilangan tartibda qabul qilgan yuridik hujjati bo'lib, umummajburiy xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga oladi.

Xalqaro shartnoma – xalqaro huquqning ikki yoki bir necha subyekt tomonidan qabul qilingan bitim bo'lib, huquq va majburiyatlarni belgilovchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatdir.

Qonun deganda, davlat hokimiyatining oliy organi tomonidan qabul qilingan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi oliy yuridik kuchga ega bo'lgan normativ huquqiy akt tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga ko'ra «Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlari hisoblanadi va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonunosti hujjatlari hisoblanadi».

Qonunlarning o'ziga xos belgilari mavjud:

1) qonun yuqori yuridik kuchga ega; 2) u normativ-huquqiy xarakterga ega; 3) davlat hokimiyatining yuqori vakillik organi tomonidan chiqariladi; 4) qonun xalqning irodasini mujassamlashtiradi; 5) qonunda turli ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi; 6) qonunlar davr talablarining bajarilishiga qaratiladi.

Farmonlar davlat boshlig'i tomonidan chiqariladi. Farmonlar normativ xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Farmonlar Konstitutsiya va qonunlarga zid kelmasligi kerak.

Farmonlar quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) iqtisodiy sohadagi farmonlar;
- 2) siyosiy sohadagi farmonlar;
- 3) ijtimoiy-madaniy sohadagi farmonlar;
- 4) mafkuraviy sohadagi farmonlar.

Farmonlar: imtiyoz beruvchi, ruxsat etuvchi, rag'batlantiruvchi, majburiyat yuklovchi, tavsiya etuvchi farmonlarga bo'linadi.

Tartibga soluvchi predmetga ko'ra farmonlar huquq tarmoqlariga munosib holda davlat huquqiy, ma'muriy-huquqiy, moliya-huquqiy, mehnat va fuqaroviy-huquqiy, jinoiy-huquqiy sohalarga bo'linadi.

Huquq sohalari

Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solib turuvchi huquq sohalari mavjud. Huquq sohalari *Konstitutsiyaviy huquq, fuqarolik, ma'muriy, jinoiy, yer huquqi, mehnat, oila, jinoiy-ijroiya, qishloq xo'jaligi, ekologiya (tabiatni muhofaza qilish), moliya, fuqarolik-ijroiya* va hokazolarga bo'linadi.

O'z navbatida huquq sohalari sohachalarga, institutlarga bo'linadi. Masalan, fuqarolik huquqi sohasi — majburiyat, intellektual mulk, vorislik kabi huquq sohachalarini o'z ichiga oladi. Huquq institutlari ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu turlarini tartibga soladi. Masalan, mehnat huquqi mehnat intizomi, moddiy javobgarlik, mehnat muhofazasi va hokazo institutlarni o'z ichiga oladi.

Huquq normalari tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar huquqiy munosabatlar xususiyatiga ega bo'ladi. **Huquqiy munosabatlar** deganda uning ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan va huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy

munosabatlar tushuniladi. Huquqiy munosabatlar *Konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik, jinoiy* va hokazolarga bo'linadi. *Tabiati bo'yicha* – moddiy (mehnat, moliyaviy va hokazo), protsessual (jinoiy-ijroiya, fuqarolik-ijroiya)ga bo'linadi. Ular huquqiy munosabatlarni tartibga solish yoki himoyalash vazifasini bajaradi. Huquqiy munosabatlar *oddiy* yoki *murakkab* bo'lishi mumkin. Bu munosabatlar *qisqa vaqt uchun* yoki *uzoq muddatga* mo'ljallanadi. Huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi asoslar moddiy-mulkiy yoki yuridik turlarga bo'linadi. Shaxslarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa vaziyatlarda amalga oshirilgan munosabatlari **moddiy turga** kiradi. **Yuridik munosabatlar** – huquqiy me'yorlar, yuridik faktlar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Bir so'z bilan aytganda, huquqiy munosabat huquqiy normalarni amalga oshirish shakli desa ham bo'ladi. Huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi faktlar yuridik faktlar deb ataladi. Huquqiy munosabat subyektlar orqali amalga oshiriladi. Subyektlar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqarosizlar, chet ellik fuqarolarga bo'linadi. Subyektlar qatoriga davlat, davlat tashkilotlari, nodavlat, notijorat tashkilotlar ham kiradi.

Subyektlar huquqiy layoqatga, muomala layoqatiga ega bo'ladi. Huquqiy layoqat shaxsning o'z huquq va burchiga ega ekanligini bildiradi. Muomala layoqati deganda shaxsning o'z xohishi, istaklari bilan huquq va majburiyatlarni bajarishi tushuniladi. Demak, muomala layoqati shaxsning yoshi, ruhiy holati bilan bog'liq. ***Muomala layoqati to'la*** (18 yoshdan) va ***qisman-to'liqsiz*** (14–18 yoshgacha) bo'ladi. Agar shaxs 16 yoshdan mehnat shartnomasi asosida tadbirkorlik bilan shug'ullansa, u to'la muomalaga layoqatli deb tanilishi mumkin. Bunday holat **emansipatsiya** deb nomlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 31-moddasiga binoan spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste‘mol qilish natijasida o‘z oilasini og‘ir moddiy ahvolga solib qo‘yadigan fuqarolarning muomala layoqati sud tomonidan fuqarolik protsessual qonun hujjatlariga binoan cheklab qo‘yilishi mumkin¹.

Yuridik faktlar — huquqni tashkil qiluvchi, vujudga keltiruvchi (oliy o‘quv yurtiga o‘qishga kirish); huquqiy o‘zgartiruvchi (bir ishdan ikkinchisiga o‘tish); huquqiy tugatiluvchi (o‘qishni bitirish)ga bo‘linadi. Yuridik faktlar hodisalarga va harakatlarga bo‘linadi. Hodisalar huquqiy munosabat ishtirokchilarining xohishidan tashqari kelib chiqadi. Masalan, yer qimirlashi, suv toshqini, o‘lim, muddat o‘tish va hokazolar. Harakat huquqiy munosabat ishtirokchilari istaklari, xohishi asosida vujudga keladi.

Huquqbuzarlik tushunchasi

Jamiyatga, davlatga va shaxsga qarshi qaratilgan aybli qilmish **huquqbuzarlik** deb ataladi. Huquqbuzarlik qilmishga (harakat yoki harakatsiz), aybga, huquqqa qarshi yomon oqibatlikka, qilmish va yomon oqibatning bog‘liqligiga, yuridik javobgarlik asoslariga bo‘linadi. Bu qilmishlar *jinoyat* va *tartib buzish* deb ataladi. **Jinoyat** — o‘zining ijtimoiy xavfliligi bilan ajralib turadi. **Tartib buzish** — *fuqarolik, ma‘muriy, intizomiylarga* bo‘linadi.

Jinoyat eng og‘ir qilmish hisoblanadi. Chunki u aybli ijtimoiy, xavfli harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etilib, shaxsga, jamiyat va davlat manfaatiga, mulkka, tinchlikka va boshqa qonun asosida himoya

¹ Lekin bunday shaxslar jinoyat sodir etsa, javobgarlikdan ozod bo‘lmaydi.

qilinadigan huquqqa zid munosabatdan kelib chiqadi. Shaxsning xatti-harakatida huquqni buzish tarkibi bo'lsa, bu xatti-harakat ongli shaxs tomonidan sodir etilib, ijtimoiy xavfli oqibat keltirsagina jinoyat deb taniladi. Jinoyat tarkibi subyekt, subyektiv tomon, obyekt, obyektiv tomonlarga bo'linadi.

Tartib buzish yoki nojo'ya, noo'rin xatti-harakatlarga fuqarolik qonunini buzish, majburiyatlarni bajar-maslik, vaqtida qarzni bermaslik, mulk huquqi qoidalarini, bitim qoidalarini buzish va h.k. kiradi. Bunday nojo'ya harakat uchun davlat tomonidan ko'ngilsiz oqibat-larni bartaraf qilish choralari qo'llaniladi.

Ma'muriy huquqni buzishga misol qilib ko'chada yurish qoidalariga rioya etmaslik, transportda yurish qoidalarini buzish, sanitariya, veterinariya, o'rmon xo'jaligi, baliq tutish, ov qilish kabi qoidalarni buzishni ko'rsatish mumkin. Intizomiy tartib buzishga — mehnat to'g'risidagi qonunda ko'rsatilgan qoidalarga rioya et-maslik, korxonada o'rnatilgan ichki mehnat tartib-qoidalarini buzish, ishga kech kelish, vazifani bajar-maslik va h.k. kiradi.

Shunday qilib, huquqbuzarlikning to'rt xili: **jinoiy, fuqarolik, ma'muriy** va **intizomiy** turlari bor. Har bir turiga xos — jinoiy, fuqarolik, ma'muriy, intizomiy javobgarliklari mavjud.

Huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilim

Ma'lumki, shaxslarning huquqiy bilimi, huquqiy ongi, madaniyati qanchalik yuqori bo'lsa, shuncha huquqiy munosabatlarda qonun-qoidalardan, huquq me'yorlaridan foydalanishi oson bo'ladi.

Ijtimoiy hayotni huquqiy tartib doirasida tutish to'g'risidagi tushunchalar tizimi, ijtimoiy ong shakli — **huquqiy ong** bo'lib hisoblanadi. Har xil turda ijtimoiy ong mavjud, bular — *siyosiy, axloqiy, diniy, huquqiy va h.k.*

Huquqiy madaniyat keng ma'noga ega bo'lib, shaxsning qonunga, davlat tomonidan o'rnatilgan tartib-qoidalarga rioya etishdagi xulqi, munosabatini bildiradi. Umuman madaniyatli va madaniyatsiz shaxs bo'lganidek, odamlar huquqiy madaniyatli, huquqiy madaniyatsizlarga bo'linadi. Huquqiy madaniyatli bo'lish uchun hamma qonun me'yorlarini yoddan bilishi shart emas, unga rioya etish, qonun asosida ish tutish lozim. Ayrim huquq me'yorlarini mukammal biladigan shaxslar huquqbuzarliklari uchun javobgarlikka tortiladilar. Ular huquqiy bilimli bo'lganlari bilan huquqiy madaniyatdan uzoqdirlar. Demak, huquqiy madaniyat shaxsning ongli ravishda huquqiy me'yorlarga rioya qilishi, o'z xulq-atvori bilan o'rnatilgan tartib-qoidaga bo'ysunishi desak bo'ladi.

Huquqiy ong huquqiy madaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir shaxsning huquqiy ongi uning qonun me'yorlariga munosabatidan, ularni qabul qilish xislatlaridan, o'rnatilgan qonunni qo'llash, unga rioya qilish tushunchalaridan kelib chiqadi.

«Biz, — deydi I. Karimov, — odamlarning eski-cha psixologiyasini o'zgartirib, ularda yangi huquqiy ongni shakllantirmog'imiz lozim. Shunday bo'lsinki, har bir kishi erkinliklari — ayni vaqtda muayyan burch, majburiyat va mas'uliyat ekanligini chuqur his etib tursin»¹.

Huquqiy ong — shaxslar tomonidan davlat organlari orqali qabul qilingan qonun hujjatlarini anglash, ularga rioya etish, ulardan ongli ravishda huquqiy munosabatga kirish jarayonida foydalanish qobiliyati desak ham bo'ladi. Har bir shaxs u yoki bu huquqiy munosabatga kirar ekan, ongli ravishda uning oqibatini biladi. U ongli ravishda bu munosabatlarni amalga oshira-

¹ I. Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.: «O'zbekiston», 1997. 120-bet.

di. Agar huquqiy ong shaxs ruhiyati orqali qonunning tub ma'nosini tushunib, uni qabul qilish xususiyatini o'rnatgan bo'lsa, huquqiy madaniyat bu xususiyatni amalga oshirish jarayoni bo'lib hisoblanadi. Agar huquqiy ong bilan huquqiy madaniyat bir xil ta'sir kuchiga ega bo'lsa, huquqbuzarlik, qonunga rioya qilmaslik yoki boshqa nojo'ya harakat amalga oshmaydi. Lekin ong yetarli darajada qonuniy hujjatlar ma'nosini qabul qilsa-da, huquqiy madaniyat shaxsda past bo'lsa, salbiy oqibat ro'y beradi. Ongli, bir qarashda tarbiyali deb tanilgan shaxs har doim huquqiy madaniyatli bo'lmaydi. Masalan, ayrim o'qituvchilar o'z fanini mukammal bilishi, darslarni barbod qilmasligi, ongli ravishda o'quv yurtida o'rnatilgan qoidalarga rioya qilishi bilan bir qatorda, huquqiy madaniyatsizligi tufayli tamagir, talabadan biron-bir narsa undirishga, dala hovlisida tekin ishlatishga yoki boshqa inson huquqiga putur yetkazadigan harakatlar qiladi.

Huquqiy madaniyat, huquqiy ong huquqiy bilim bilan chambarchas bog'liq. Huquqiy bilim bir necha bosqichdan iborat. Bunga misol qilib *maxsus huquqiy bilim, umumiy huquqiy bilim, qisman huquqiy bilimlarni* ko'rsatib o'tish mumkin.

Odatda, huquqiy bilimli shaxs qonun hujjatlarini ongli ravishda qabul qilib, huquqiy madaniyatli bo'lganligi uchun ularni buzmasligi kerak. «Afsuski... huquqni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlari tomonidan jinoyatga qo'l urish holatlari ham mavjud. Bu hollar viloyat huquqni muhofaza qilish idoralari, soliq va boj-xona xizmati faoliyatida jiddiy kamchiliklar borligidan dalolat beradi», – degan edi Respublikamiz Prezidenti xalq deputatlari Farg'ona viloyat Kengashining navbatdan tashqari sessiyasida (1997-yil 14-fevralda) so'zlagan nutqida. Tinchlikni saqlash va xavfsizlikni ta'minlash uchun javobgar shaxslarni huquqiy bilimsiz deb bo'ladi-mi? Yo'q, albatta. Lekin ular orasida ayrimlarining

huquqiy madaniyati sust bo'lganligi tufayli ong salbiy oqibatga xizmat qiladi. Demak, huquqiy bilimli bo'la turib, huquqiy madaniyatli yoki madaniyatsiz bo'lishda huquqiy ong o'z kuchini ijobiy yoki salbiy tomondan ko'rsatishi mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Davlat nima?

2. Huquq nima?

3. Davlat va huquq nazariyasi darsining boshlanishida siz huquq va qonun so'zlari bilan to'qnashgansiz. Ayting-chi, ularning o'rtasida qanday o'xshashlik va qanday farq bor? Qonunga va axloqqa tegishli misollar keltiring.

4. Ayting-chi, davlat va huquqsiz yashash mumkinmi? Huquqiy tartibot nima uchun o'rnatiladi? Qonunlar nega zarur? O'z fikringizni bildiring.

5. Qonunni bilmaslik nega javobgarlikdan ozod qilmaydi?

6. Huquq normalarini alohida, axloq normalarini alohida yozing va jadvalni to'ldiring.

7. Quyidagilarga izoh bering:

1. A. bironing mulkini o'g'irladi.

2. D. ustoziga darsga kelmaganligi to'g'risida kasal bo'lib qoldim, deb yolg'on gapirdi.

3. S. auditoriyaning eshik-derazasiga zarar yetkazdi.

4. M. o'rtog'i to'g'risida tuhmat so'zlarni gapirdi.

Yuqoridagilardan qaysi biri huquq normalarini buzdi?

Huquq normalari	Axloq normalari

II b o b**KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ****Konstitutsiyaviy huquq fanining
predmeti, vazifasi**

Konstitutsiyaviy huquq — ijtimoiy tuzum va davlat organlari tizimini, shaxsning mavqeyini, davlat hokimiyatini amalga oshirishda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni boshqarib turuvchi huquqiy me'yorlar majmuini o'z ichiga oladi. Konstitutsiyaviy huquq birinchi navbatda ijtimoiy tuzum asoslarini mustahkamlaydi. Ma'lumki, har bir davlatning negizi uning ijtimoiy tuzumi bilan bog'liq. Shuning uchun davlatning Asosiy Qonuni eng avvalo ijtimoiy tuzumni tartibga solish maqsadini ko'zlaydi. Ijtimoiy tuzum xususiyati — oliy hokimiyat kimga qarashli ekanligi, kim uni amalga oshirishi, mulkchilik shakllari, turlarini, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlar qanday shakllanishini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham yuqorida ko'rsatilgan masalalar o'z ifodasini topgan. Respublikamiz Konstitutsiyaviy huquq me'yorlarida xalqning maqsadlari, fuqarolarning faoliyatlari huquqiy asoslangan. Konstitutsiyaviy huquq respublikadagi barcha huquqiy me'yorlarning yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Hamma huquqiy me'yorlar undan kelib chiqadi va unga bo'ysunadi.

Yuridik fanning har bir sohasi jamiyatning, davlatning ma'lum bir tuzilishini o'rgatishni maqsad qilib olgan bo'lsa, Konstitutsiyaviy huquqning o'rganish doirasi bundan kengroq. Bu fan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida davlat suverenitetini, xalq hokimiyatchiligini, Konstitutsiya va qonun ustunligini, respublikamiz tashqi siyosatini, inson va fuqaro-

larning asosiy holatini, respublikaning ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyatining tashkil etilishini, ularning vakolatlarini, faoliyat tartiblarini o'z ichiga oladi.

«**Konstitutsiya**» so'zi lotin tilida «Constitutio» — so'zidan kelib chiqib «**tuzish**», «**o'rnatish**», «**belgilash**» degan ma'nolarni bildiradi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni qonun asosida belgilash dastlab qadimgi Rimda amalga oshirilganligi tarixdan bizga ma'lum.

Konstitutsiya o'zining uzoq tarixiga ega. Jahonda birinchi Konstitutsiya 1787-yilda AQSHda, 1831-yilda Belgiyada, 1874-yilda Shveysariyada qabul qilingan.

Konstitutsiya o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa qonunlardan ajralib turadi va farq qiladi. Ular: **birinchidan**, hamma qonunlar Konstitutsiyadan kelib chiqishi va unga zid kelmasligida; **ikkinchidan**, Konstitutsiyaning holati doim birinchi va asos soluvchi hisoblanishida; **uchinchidan**, Konstitutsiya joriy qonunlar tizimini belgilashida; **to'rtinchidan**, Konstitutsiyaning qabul qilinishidagi xususiyatlari. Agar boshqa qonunlarni qabul qilish uchun Respublika Oliy Majlis deputatlarining ko'pchilik ovozi talab qilinsa, Konstitutsiyaga o'zgartirishlar kiritishda Oliy Majlis deputatlarining kamida uchdan ikki qismidan ko'pchiligi qatnashishi shart; **beshinchidan**, Konstitutsiya qabul qilishda uning har bir moddasi alohida ovozga qo'yiladi. Boshqa qonunlar esa, masalan, Jinoyat Kodeksi, Oila Kodekslari deputatlar tomonidan loyiha muhokama qilingandan so'ng hamma moddalari bir ovoz bilan qabul qilinadi. **Oltinchidan**, Konstitutsiya jahon mamlakatlarida tez o'zgarmaydigan — barqaror qonun hisoblanadi.

Jahon mamlakatlarida Konstitutsiyalar nomlanishi, tuzilishi bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan, Avstriyada Federal Konstitutsion qonun deb ataladi. 1920-yilda qabul qilingan Konstitutsiya 7 bo'lim, 152 mod-

dadan iborat. Ozarbayjon davlatining 1992-yil qabul qilgan Konstitutsiyasi kirish qismi 12 bob, 158 moddadan iborat. Demak, jahondagi davlatlar Konstitutsiyalari strukturasi, tuzilishi, nomlanishi bir-biridan farq qilsa-da, maqsadi birligi bilan o'xshashdir.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va mustaqil o'z Konstitutsiyasini qabul qilishi o'zbek davlatchiligining shakllanishiga asos bo'ldi. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston suveren davlat deb atalgani bilan biror huquqiy masalani o'zi hal qilishga haqqi yo'q edi. Asosiy qonunning biror moddasiga qo'shimcha yoki o'zgartirish kiritish masalasini faqat Ittifoq Oliy organi ruxsat bersagina amalga oshirishga haqqi bor edi.

Mustaqillik sharofati bilan endilikda Respublika o'z huquqiy tizimini yaratish huquqiga ega bo'ldi. Bu Konstitutsiyaning yaratilishi 1990-yilning iyun oyidan boshlandi. Respublika Oliy Kengashi o'zining ikkinchi sessiyasida Konstitutsiya loyihasini tayyorlash uchun Konstitutsiyaviy komissiya tuzdi. Konstitutsiya loyihasi butun xalq muhokamasiga qo'yildi. O'zbekiston Respublikasi olimlari, xalqi deyarli ikki yarim yil mobaynida Konstitutsiya loyihasini tayyorlab, uning muhokamasi natijasini o'rganib chiqdilar. Konstitutsiya komissiyasiga 6 mingdan ziyod taklif va mulohazalar tushdi. **Muhokama natijasida loyihaga 60 dan ortiq qo'shimchalar va o'zgartirishlar kiritildi.** Loyihada 127 modda bor edi, qabul qilingan Konstitutsiya **128 moddadan** iborat bo'ldi.

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida «*O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qilish to'g'risida*», «*O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunni umumxalq bayrami deb e'lon qilish to'g'risida*», «*O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini amalga kiritish tartibi to'g'risida*» va «*Hokimiyatning Konstitutsiyaviy*

idoralarini qo‘riqlash to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari qabul qilindi. Bu qonunlar asosida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Konstitutsiya loyihasidagi har bir moddani deputatlar ovozigacha qo‘yib, tasdiqdan o‘tkazdi. Qabul qilingan Konstitutsiya mustaqil respublikamizning birinchi Asosiy Qonuni desak, xato qilmaymiz. Chunki bu Konstitutsiyani ishlab chiqishda, uning muhokamasini o‘tkazishda hech kim tazyiq ko‘rsatmadi. U Respublikamiz olimlari, Oliy Kengash deputatlari, hamma O‘zbekiston fuqarolarining mehnat mahsuli natijasi, desak ham bo‘ladi.

Bu Konstitutsiya O‘zbekiston Respublikasi xalqining maqsadini, istagini, davlat suverenitetini, ijtimoiy va davlat tuzumini, respublikamiz xalqaro munosabatini, inson va fuqarolarning huquqiy holatlarini, davlat organlarining vakolatlarini, saylov tizimini va boshqa muhim masalalarni o‘z ichiga olgan. Konstitutsiya respublikamizda bozor mexanizmiga mos keladigan huquqiy asosni shakllantirish, yangi huquqiy tizimni ishlab chiqishning o‘zagini tashkil qiladi.

Respublikamizning bugungi Konstitutsiyasi nima uchun Asosiy Qonun ekanligini respublikamiz Prezidenti I. Karimovning 1997-yil 5-dekabrda nutqidan bilib olish mumkin: *«Avvalambor, buning sababi shuki, xalqimiz asrlar, ming-ming yillar davomida adolatli davlat, farovon jamiyat va erkin hayot qurishni havas qilgan, orzu qilgan. Konstitutsiyamiz shunday davlat, jamiyat va erkin hayotni o‘zida mujassamlashtirgan, uning shaklini, ma’naviy qiyofasini ko‘rsatgan.*

Shuningdek, davlatimizning ham huquqini, ham burchini — hammasini belgilab bergan. Nafaqat belgilab bergan, balki ularni — huquqlar va burchlarini ham bir-biriga uyg‘unlashtirib, bir-biriga muvofiqlashtirib bergan... Konstitutsiyamiz inson huquqi, inson erkinligini o‘zida muhrlab bergan va vijdon erkinligi va diniy erkinligimizni ta’minlab bergan».

Savol va topshiriqlar

1. Azamat hech qayerda ishlamaydi. Mahalla posbonlari, jamoatchilik unga ishlashi shart ekanligi, bo'lsa chora ko'rishlarini aytib, do'q-po'pisa qilishdi.

Azamat Konstitutsiya normalarini buzdimi?

Majburiy mehnat kimlarga qo'llanadi?

2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 4-moddasida «Davlat tili – o'zbek tili» ekanligi belgilangan. Davlat tili nima? Davlat tili to'g'risida qanday qonun hujjatlarini bilasiz?

3. «Xalq – davlat hokimiyatining birdan bir manbayidir», degan sathlar Konstitutsiyaning qaysi moddasida berilgan? Bu jumlaning ma'nosini misollar bilan izohlab bering.

4. A. endi 18 yoshga to'lgan edi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga deputat saylash (24-dekabr 2004-yil) vaqtida u saylovga qatnasha olmasligidan juda afsuslandi. Hayotida ilk bor siyosiy huquqni amalga oshirish vaqti u ishtirok etadigan jahon chempionati davriga to'g'ri kelgan edi.

Ayting-chi, A. saylovga qatnashadimi? Qatnashsa, bu huquqni qanday amalga oshiradi?

5. Siz yashayotgan hududda qanday muzeylar bor? Siz ularning qaysi biriga borgansiz?

6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga qachon va qanday o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan? Nima sababdan?

7. 2008-yil 1-yanvardan Konstitutsiyaning qaysi moddalariga yana o'zgartirish va qo'shimchalar kiritiladi?

8. 2001-yil 4-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qanday Farmoyish chiqardi? Bu Farmoyishni izohlab bering. Ta'lim bosqichida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qanday o'rganiladi?

9. O'tilgan mavzularga doir 5–10 ta test tuzib keling.

10. 2009-yilda Konstitutsiyaning qaysi moddasiga o'zgartirish kiritildi?

11. Hozirda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasida nechta deputat bor?

III b o b

MA'MURIY HUQUQ ASOSLARI

**Ma'muriy huquq tushunchasi,
maqsadi, vazifasi**

Ma'muriy-huquqiy munosabatlar huquqiy fanlarning keng sohalarini — respublikaning iqtisodiyoti, ijtimoiy-madaniy, ma'rifiy qurilishini, O'zbekiston mudofaasini boshqarish, jamoat tartibini muhofaza qilish ishlarini tashkil etishga oid sohalarini o'z ichiga oladi.

Ma'muriy huquq davlatni boshqarishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuz beradigan munosabatlarni tartibga solib turuvchi huquqiy me'yorlar tizimidir. *«Ma'muriy» so'zi «boshqarish yoki boshqaruvchi», ya'ni shu ishni, vazifani bajaruvchi shaxs demakdir.*

Ma'muriy huquq boshqarish organlarining tashkil etilishi, faoliyat tartibi, prinsiplari, shakl va usullarini, davlat xizmati, davlat xizmatchilarining huquq va burchlari, jamoat tashkilotlari, fuqarolarning davlat boshqaruv sohasidagi huquq va burchlarini belgilaydi.

Ma'muriy huquq davlatni boshqarish sohasidagi munosabatlarni, xususan, davlat boshqaruv organlarining o'zaro munosabatlarini, shuningdek, ularning jamoat tashkilotlari va fuqarolar bilan munosabatlarini tartibga solish uchun hokimiyatning maxsus organlari belgilagan xatti-harakat qoidalari boshqarish jarayonini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'muriy huquq o'zining tabiatiga ko'ra davlat hokimiyatini amalga oshirishni tartibga solishga, barcha hokimlik organlarining faoliyatlarini qonunning aniq doirasiga kiritishga da'vat etadi. Hokimlik funksiyalarining sarhadlarini, boshqaruvning buyruqbozlik shakllariga qarshi turishga yordam beruvchi yuridik mexanizmlarni belgilash ma'muriy huquqning muhim

elementlaridan biri hisoblanadi. Hokimlik qiluvchi tuzilmalarning ichki tashkiliy faoliyati sohasidagi munosabatlarni va davlatning nazorat faoliyatini ma'muriy huquq amalga oshiradi.

Ma'muriy-huquqiy me'yorlar imperativ (qat'iy) qoidalar: 1) man qiladigan qoida (masalan, ko'chada yurish-turish qoidasiga rioya qilish); 2) majbur qiladigan qoida (pasport tizimi qoidasini bajarish) yoki tanlash huquqini beradigan vakolat qoidalari bo'lishi mumkin (masalan, biror o'quv yurtining faoliyatini tekshirishni tegishli vazirlik tomonidan amalga oshirish).

Ma'muriy-huquqiy munosabatlar

Ma'muriy-huquqiy munosabatlar — bu ma'muriy huquq me'yorlariga asoslangan munosabatlardir. Ularning mazmuni subyektlarning huquq va majburiyatlari hisoblanadi. Prezident, uning tarkibiy bo'linmalari, mansabdor shaxslar va davlat apparatining boshqa xizmatchilari, korxonalar, muassasalar, shuningdek, respublika fuqarolari, xorijliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, foyda olishni maqsad qilib olmagan fuqarolarning birlashmalari subyektlar bo'lib hisoblanadi.

Respublika Konstitutsiyasiga ko'ra **Prezident davlat boshlig'i hisoblanadi** va ayni vaqtda, ijro etuvchi hokimiyatga va nafaqat uning markaziy bo'g'iniga, balki respublikaning barcha ijro etuvchi tizimiga rahbarlik qiladi. Davlat boshlig'i sifatida u hokimiyatning barcha tarmoqlariga boshchilik qilib, ularning faoliyatini muvofiqlashtiradi. Ijro etuvchi organlarning Prezidentga bevosita bo'ysunishi uning obro'si, kuchi bilan ijro etuvchi hokimiyatni, qonunchilikni, intizomni mustahkamlash, qarorlarning bajarilishini nazorat qilishni kuchaytirish, paydo bo'ladigan masalalarni yanada tezkorlik bilan hal etishni ta'minlash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini

yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida 10 yil O'zbekiston hududida muqim yashagan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. Prezidentning vakolat muddati yetti yil.

Davlat boshqaruv organlari – qonun bilan belgilangan tartibda tashkil topgan va uning funksiyalari hamda vazifalarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan vakolat berilgan, bu maqsadda davlat-hokimiyat vakolati bilan ta'minlangan va belgilangan tartibda ish ko'ruvchi fuqarolar guruhidir.

Qonun chiqaruvchi hokimiyatni O'zbekiston Respublikasi Parlamenti – Oliy Majlis amalga oshiradi.

Vazirlar Mahkamasi barcha funksiyalarni, vazirliklar – ayrim yoki bir qator funksiyalarni bajaradi.

Faoliyatlarining hududiy miqyoslariga ko'ra davlat boshqaruv organlari *yuqori, markaziy va mahalliy* organlarga bo'linadi. **Yuqori organlarga** O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi kiradi. **Markaziy organlarga** vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar kiradi. **Mahalliy boshqaruv organlariga** hokimlar, shuningdek, ayrim vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning organlari, bir nechta ma'muriy-hududiy birliklar hududidagi obyektlar: sanoat birlashmalari, boshqarmalari, temiryo'llar va shu kabilar kiradi.

Tuzilish tartibiga ko'ra davlat boshqaruv organlari tomonidan bevosita tuziladigan davlat hokimiyati yuqori ijro etuvchi, boshqaruvchi organlari, vazirliklar, idoralar, hokimlar tomonidan tuziladigan davlat boshqaruv organlariga bo'linadi.

Tuzilish usuliga ko'ra davlat boshqaruv organlari *tuziladigan* (Vazirlar Mahkamasi) va *tayinlanadigan* davlat boshqaruv organlariga bo'linadi.

Hajmi va huquqiy tusiga ko'ra davlat boshqaruv organlari *umumiy, tarmoq, tarmoqlararo* huquqiy organlarga bo'linadi. Birinchi guruhga Vazirlar Mahkamasi,

hokimliklar kiradi. Ikkinchisiga – vazirliklar, idoralar, hokimliklarning bo‘linmalari va boshqarmalari kiradi. Uchinchisiga – davlat qo‘mitalari kiradi.

Idoralarga qarashli masalalarni hal etishga ko‘ra boshqaruv organlari *kollegiallik* va *yakkaboshchilik* boshqaruv organlariga bo‘linadi. Davlat boshqaruv organlari tuzilishini *umumrespublika*, *markaziy* va *mahalliy* organlar tashkil etadi.

Davlat boshqaruvining **umumrespublika organlariga** quyidagilar kiradi:

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Oliy Majlis bilan kelishgan holda Prezident tomonidan tashkil etiladi va o‘z huquq doirasida O‘zbekiston Respublikasini boshqarishga tegishli barcha masalalarni hal etishga vakolatlidir.

- Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Jo‘qorg‘i Kengesi tomonidan tuziladi va o‘z huquq doirasida Qoraqalpog‘iston Respublikasiga tegishli masalalarni hal etish uchun vakolatlidir.

Markaziy boshqaruv organlariga O‘zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog‘iston Respublikasi vazirliklari va davlat qo‘mitalari kiradi. Ular o‘zlariga topshirilgan tarmoqlarga rahbarlik qiladilar yoki tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiradi.

Mahalliy boshqaruv organlariga:

- viloyatlar, tumanlar, shaharlarda vakillik qilish va ijro etish, boshqarishni o‘zida mujassamlantirgan hokimliklar;

- joylarda xo‘jalik, ijtimoiy-madaniy va ma‘muriy-siyosiy qurilishning ayrim tarmoqlarini boshqarish uchun hokimlar tomonidan tuziladigan hokimliklarning bo‘limlari, boshqarmalari kiradi.

Davlat xizmati mehnat faoliyatining turlaridan biridir. U moddiy ne‘matlar yaratish bilan bog‘liq bo‘lmay, ish jarayonida amalda davlat vazifalarini amalga oshiradi.

Davlat xizmati davlat apparatidagi lavozimni belgilagan tartibda egallaydigan va davlat vazifalari hamda funksiyalarini amalga oshirishga oid o'zlariga yuklatilgan majburiyatlarni taqdirlash uchun bajaruvchi shaxslar tomonidan bajariladi.

Davlat faoliyati turlariga ko'ra *davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruv organlari, odil sudlov organlari va huquqni himoya qilish organlari* xizmatchilarini farqlaydilar.

Mehnatning turiga ko'ra *davlat xizmatchilari, rahbarlar, mutaxassislar va texnik xodimlarga* bo'linadi.

Rahbarlarga davlat organlari, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, ularning tarkibiy bo'linmalarining rahbar xodimlari kiradi.

Oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan va maxsus bilimlar va mehnat ko'nikmalari talab qiluvchi ishlarni bajaruvchi xizmatchilar **mutaxassislar** deb tan olinadi.

Texnik ijrochilar — hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtirish, xo'jalik xizmati ko'rsatish, hisobga olish va nazorat qilish, ish yuritish bilan band bo'lgan xizmatchilardir.

Vakolatlarining xususiyatiga ko'ra davlat xizmatchilari davlat, hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan va bunday vakolatga ega bo'lmagan xizmatchilarga bo'linadilar.

Davlat organlari va davlat xizmatchilaridan tashqari jamoat birlashmalari ham ma'muriy-huquqiy munosabatlarning subyektlari bo'lishlari mumkin.

Jamoat birlashmalari — xalqning o'zini o'zi boshqarish tizimi bo'g'inidir. Ular davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarini tuzishda, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari qarorlarini ishlab chiqishda qatnashadilar, davlat va jamoatchilik organlarida o'z a'zolarining qonuniy manfaatlarini ifodalaydilar.

Ma'muriy-huquqiy munosabatlarda qatnashish uchun fuqaro ma'muriy-huquqiy layoqatga va muomala layoqatiga ega bo'lishi kerak.

Ma'muriy-huquqiy layoqat — bu ma'muriy-huquqiy tUSDagi huquq va majburiyatga ega bo'lish qobiliyatidir. U odam dunyoga kelgan paytda paydo bo'lib, umrining oxirigacha davom etadi.

Ma'muriy muomala layoqatiga ega bo'lish — bu o'z xatti-harakatlari bilan ma'lum huquqni egallash va davlat boshqaruvi sohasida o'ziga yuklangan majburiyatlarni bajarish qobiliyatidir. Muomala layoqati, odatda, fuqaro 18 yoshga to'lganda paydo bo'ladi. Lekin ayrim hollarda u erta ham paydo bo'lishi mumkin. Masalan, 16 yoshga yetgan shaxslar ma'muriy huquqbuzarlik subyektlari bo'lishlari mumkin.

Ma'muriy huquqbuzarlik tushunchasi

O'zbekiston Respublikasining «*Ma'muriy javobgarlik to'g'risida*»gi Kodeksining 10-moddasiga binoan, **ma'muriy huquqbuzarlik** deganda qonun hujjatlariga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan, shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayriqonuniy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Ma'muriy huquqbuzarlikning eng muhim belgilaridan biri g'ayriqonuniylikdir. Bu g'ayriqonuniy harakat kabi g'ayriqonuniy harakatsiz bo'lishi mumkin. Masalan, ko'chadan o'tish qoidasining piyoda tomonidan buzilishi — g'ayriqonuniy harakatdir. Harbiy xizmatga chaqiriluvchi uzrli sabablarsiz Mudofaa ishlari vazirligi organlariga kelmasa — bu g'ayriqonuniy harakatsizlikdir.

Biroq shaxs ma'muriy huquqbuzarlik sodir qildi deyish uchun uning aybdorligini aniqlash zarur. Bunda uning aybi atayin qilingan xatti-harakatda yoki harakatsizlikda va belgilangan tartibni buzishda ifodalanadi.

Agar uni sodir etgan shaxs o'z xatti-harakatining yoki harakatsizligining g'ayriqonuniy ekanligini tushungan, uning oqibatlari zararli ekanligini oldindan ko'rgan va uning sodir bo'lishini xohlagan yoki bilib turib bunga yo'l qo'ygan hollar **qasddan qilingan ma'muriy huquqbuzarlik** deb tan olinadi.

Agar uni sodir etgan shaxs ehtiyotsizlik oqibatida sodir etgan bo'lsa, o'z xatti-harakatining yoki harakatsizligining zararli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligini bilgan bo'lsa, lekin uning oldini olishga yengiltaklik bilan qaragan bo'lsa yoxud bunday oqibatlarning kelib chiqishi mumkinligini oldindan ko'rishi lozim va mumkin bo'lgani holda oldindan ko'ra bilmagan bo'lsa, bunday **ma'muriy huquq buzilishlari ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan** deb tan olinadi.

Respublikamizning 16 yoshga to'lgan fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va diplomatik immunitetga ega bo'lmagan xorijiy fuqarolar ma'muriy huquq buzilishlarining subyektlari bo'lishlari mumkin. Shunday huquq buzishlar bo'ladiki, subyekt faqat 18 yoshga to'lgandagina javobgar bo'lishi mumkin.

Ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etgan 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarga voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar to'g'risidagi nizomda nazarda tutilgan choralar qo'llaniladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni yuritish vazifalari har bir ishning holatini o'z vaqtida, har tomonlama, to'la va xolis aniqlash, uni qonunga muvofiq aniq hal etish, chiqarilgan qarorning bajarilishini, shuningdek, huquqbuzarlik sodir etish sabablari va bunga olib kelgan shart-sharoitlarni aniqlashdan, huquqbuzarlikning oldini olishdan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etish ruhida tarbiyalashdan, qonuniylikni mustahkamlashdan iboratdir.

Ma'muriy huquqbuzarliklar haqidagi ishlarni amalga oshirish tartibi ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi kodeks bilan belgilanadi.

Voyaga yetmaganlarning ma'muriy huquqbuzarligi

Voyaga yetmaganlar o'n olti yoshdan ma'muriy javobgarlikka tortiladilar. 16 yoshdan 18 yoshgacha ma'muriy huquqbuzar shaxslarga nisbatan Voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar to'g'risidagi Nizomda nazarda tutilgan choralar qo'llaniladi.

Voyaga yetmaganlar quyidagi huquqbuzarliklarni sodir etganliklari uchun javobgarlikka tortiladilar: oz miqdorda talon-taroj qilish, transport vositalaridan foydalanish qoidalarini buzish, transport vositalarini mast holda boshqarish, transport vositalari haydovchilarining harakat xavfsizligiga tahdid soluvchi guruh bo'lib harakat qilishda qatnashish, kema haydovchilarinig kichik hajmli kemalarini mast holda boshqarish, boshqarish huquqini beruvchi hujjatlari bo'lmagan shaxslarning transport vositalarini boshqarishi, piyodalar va yo'l harakati boshqa ishtirokchilarining harakat qoidalarini buzishi, mayda bezorilik, fuqarolarning jamoat joylarda ibodat liboslarida yurishi, o'qotar qurollardan belgilangan tartibni buzgan holda otish, militsiya xodimining qonuniy talablarini bajar-maslik, ommaviy axborot vositalari mahsulotlarini qonunga xilof ravishda tayyorlash va tarqatish, o'qotar qurollar va o'q-dorilarni saqlash yoki tashish qoidalarini buzish vahokazolar.

Yuqorida ko'rsatilgan huquqbuzarlikni sodir etgan taqdirda, voyaga yetmaganlar umumiy asoslarda ma'muriy javobgarlikka tortiladilar. Sodir etilgan huquqbuzarlik xususiyatini va huquqbuzarning shaxsini hisobga olgan holda mazkur shaxslarga nisbatan ishlar

voyaga yetmaganlar ishi bilan shug'ullanuvchi shahar, tuman, shaharlardagi tuman komissiyalari ixtiyoriga berilishi mumkin.

Oz miqdorda talon-taroj qilgan shaxslarning ishlari esa shu komissiyalarga berilishi lozim.

Ma'muriy qamoq chorasi o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga nisbatan qo'llanishi mumkin emas.

Ma'muriy huquqbuzar voyaga yetmaganlarga ma'muriy jazo qo'llashdan oldin u shaxs kimligini, qanday sharoitda tarbiya olganligini, nima sababdan tartib buzishga yo'l qo'yganligini sinchiklab o'rganib chiqib, iloji boricha tushuntirish, tarbiyalashni qo'llash maqsadga muvofiq.

Savol va topshiriqlar

1. Huquqiy va axloqiy nuqtayi nazardan quyidagi vaziyatlarga baho bering:

- Shahar transportiga kirib, chipta olmadingiz.
- Bolali ayolga, qariyaga joy bermadingiz.
- Bir guruh voyaga yetmaganlar ko'chada qattiq ovoz bilan gapirib, so'kinib odamlarning jig'iga tegishdi.

2. Guruhda «O'zbekistonda ma'muriy huquqbuzarlikning oldini olish» loyihasini tuzing va bu loyihani himoya qiling.

3. Ma'muriy huquq munosabatlarining kelib chiqishi va ma'muriy huquqbuzarliklar sabablari haqida gapirib bering.

4. Quyidagi so'zlardan qaysi biri «Ma'muriy boshqarish» tushunchasiga taalluqli?

➤ O'zaro yordam; xizmat; yakkahokimlik; manfaat; burch; mas'uliyat; mulkchilik; foyda; javobgarlik; jazo.

5. O'ylab ko'ring:

- agar ma'muriy tartib o'rnatilmasa;
- agar hamma o'z «huquqini» bilmasa;
- atrofimizda huquqbuzarlik sodir etilaversa;
- agar o'z uyimizni o'zimiz asray olmasak nima bo'lishi mumkin?

6. Bob mavzularidan yuridik lug'at tuzib keling.

IV b o b

FUQAROLIK HUQUQI ASOSLARI

**Fuqarolik huquqi tushunchasi,
maqsadi, vazifasi**

Fuqarolik huquqi — huquq sohasining bir bo‘lagi bo‘lib, eng murakkab huquqiy tizim me‘yorlarini o‘z ichiga oladi.

Fuqarolik huquqi ikki — *umumiy* va *maxsus* qismdan iborat. **Umumiy qismda** fuqarolik huquqiga doir asosiy qoidalar, fuqarolik qonun hujjatlarining maqsadlari, fuqarolik huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari, fuqarolik huquqiy munosabat subyektlari, obyektlari tushunchasi, turlari, bitimlar haqida ma‘lumotlar, da‘vo muddatlari tushunchasi, turlari, mulk huquqiga doir ma‘lumotlar beriladi. **Maxsus qism** o‘z ichiga majburiyat huquqini, majburiyat huquqidan kelib chiqqan huquqiy munosabatlar turlarini, subyektlarning huquq va burchlarini, intellektual mulk asoslarini, vorislik huquqi asoslarini, xalqaro fuqarolik huquq munosabatlari bilan bog‘liq masalalarini o‘z ichiga oladi.

Fuqarolik huquqi — fuqaro degan so‘zdan kelib chiqqan bo‘lsa ham uning asosiy maqsadi hal qilish munosabati, shaxslar o‘rtasidagi mulkiy va bu munosabatlar bilan bog‘liq, mulkiy xarakterga ega bo‘lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishdir.

Fuqarolik huquqi har kuni hayotda uchraydigan munosabatlar bilan bog‘liq. Har bir shaxs mulkka ega bo‘lish, undan foydalanish, uni tasarruf etish huquqiga ega. Demak, kun boshlanishi bilan istagan-istamagan holda biz u yoki bu fuqarolik huquqiy munosabatlarida bo‘lamiz. Masalan, oldi-sotdi, hadya qilish, qarz berish

yoki olish — **majburiyat huquqini**; ijod qilish, maqola, asar, she'r yozish — **intellektual huquqni**; merosni egalash — **vorislik huquqini** vujudga keltiradi.

Bu munosabatlar, asosan, mulkiy hisoblanadi, chunki ular zaminida mulk yotibdi. Endi shu munosabatlar bilan bog'liq, lekin mulkiy xarakterga ega bo'lmagan — insonning vijdoni, erkinligi, qadr-qimmati nima, degan savol tug'iladi. Bunga oldi-sotdi munosabatida oluvchining yoki sotuvchining xatti-harakati; intellektual mulk egasining ijodiy mahsulotini o'zlashtirib olish, uni noto'g'ri nomlash, muallif to'g'risida yolg'on ma'lumotlar berish; vorislik huquqida — merosxo'rni noto'g'ri ayblash, u to'g'risida yolg'on ma'lumotlar berish va h.k. kiradi. Shaxsga yetkazilgan ma'naviy zarar mulkiy emas deb taniladi.

Shaxs deganda faqat fuqarolar tushunilmaydi. Fuqarolik huquqiy munosabatda fuqarolar bilan bir qatorda boshqa shaxslar ham ishtirok etadi.

Fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilari birbirilari bilan bog'liq bo'lsalar ham o'zaro mustaqildir. Ular o'z xohishlari bilan bu munosabatga kiradilar. Agar fuqarolik huquqiy munosabatidagi shaxslar o'rtasida nizo vujudga kelsa, bunday holatlarni sud, fuqarolik sudi ko'rib chiqadi va da'vogarga keltirilgan ziyonni qoplash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Fuqarolik huquqi manbalariga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik huquqiga doir qonun-hujjatlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va boshqalar kiradi.

Fuqarolik huquqining asosiy manbasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksidir. Bu kodeks ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi 1995-yil 21-dekabrda, ikkinchisi 1996-yil 29-avgustda qabul qilingan. Respublikamizda mavjud fuqarolik huquqiy munosabatlar deyarli shu qonun asosida tartibga solinadi. Fuqarolik huquqiy manbasiga O'zbekiston Respub-

likasining tadbirkorlik to'g'risidagi, mulk to'g'risidagi qonunlari ham kiradi. Huquqshunoslik fanida «Fuqarolik huquqi»ga ajratilgan soat bu huquqni to'la o'rganishga imkon bermaydi. Masalan, faqat Fuqarolik Kodeksida 1199 ta modda bo'lib, u ko'p huquq institutlarini qamrab olgan. Bizning maqsadimiz fuqarolik huquqiy munosabat asoslaridan hayotda muntazam uchraydiganini, umumiy tushunchalarni, bilimlarni o'rgatib, mutaxassislik bo'yicha keraklilaridan amaliyotda foydalana olishini ta'minlashdir.

Fuqarolik huquqiy munosabat tushunchasi

Jamiyatda fuqarolar o'rtasida u yoki bu turdagi har xil munosabatlar, bog'lanishlar mavjud. Bular iqtisodiy, moddiy va boshqa turda bo'lishi mumkin. Fuqarolik huquqiy munosabatlar huquqiy shaklga, xarakterga ega bo'lishi kerak.

Fuqarolik huquqiy munosabatda huquq subyektlari huquq va burchga ega bo'lishi, bir tomon huquqining bajarilishini talab qilishi, ikkinchisi o'z majburiyatini bajarishi lozim. Fuqarolik huquqiy munosabat subyektlari o'z ixtiyori bilan bu huquq va burchlarni vujudga keltiradi. Fuqarolik huquqiy munosabat deganda ishtirokchilarning fuqarolik qonun-hujjatlar normalari asosida munosabatlarni amalga oshira olishi tushuniladi.

Fuqarolik huquqiy munosabat **subyektlari** fuqarolar va yuridik shaxslar bo'lishi mumkin. Fuqarolik huquqiy munosabat natijasida subyektlar nimagadir ta'sir etadi. Fuqarolik huquqiy munosabati subyekti-ning xatti-harakati (harakat yoki harakatsizligi) obyekt bo'lib hisoblanadi. Subyektning harakati (harakatsizligi) nimaga qaratilgan bo'lsa, u **obyekt** deb ataladi.

Fuqarolik huquqlari **obyektlariga** ashyolar, pul va qimmatli qog'ozlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan, mulkiy huquqlar, ishlar va xizmatlar, ixtiro-

lar, sanoat namunalari, fan, adabiyot, san'at asarlari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek, shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kiradi.

Fuqarolik huquqi obyektlari erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi yoki bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi mumkin. Fuqarolik huquqiy munosabatning mazmunini subyektiv huquq va majburiyat tashkil etadi. Chunki ular (huquq va majburiyat, burch) bo'lmasa huquqiy munosabat ham vujudga kelmaydi. Subyektiv fuqarolik huquqi deganda qonun bilan ruxsat etilgan huquqiy munosabat ishtirokchisining xatti-harakatlari tushuniladi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar o'z tartibiga ko'ra *mulkiy va nomulkiy* bo'lishi mumkin. **Mulkiy huquqiy munosabatlarga** mulk bilan bog'liq shartnomalar, majburiyatlar asosida mol-mulk bir mulk egasidan ikkinchisiga o'tkazilishi, hadya qilinishi, qarzga berilishi va hokazolar kiradi. Mulkni qaytarib olish va boshqa mulkiy munosabatlar bilan bog'liq asoslardan ham kelib chiqadi.

Shaxsiy nomulkiy fuqarolik huquqiy munosabatlar shaxslarning or-nomusi, qadr-qimmat, shon-shuhrati bilan bog'liqdir. Masalan, birovning asarini ko'chirib o'z nomidan chop etish (plagiatlik)da muallif o'z nomini tiklatish uchun huquq buzuvchi shaxs ustidan shikoyat ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar *oddiy va murakkab* bo'lishi mumkin. **Oddiy huquqiy munosabatda** bir tomon huquqqa, ikkinchisi burchga ega. **Murakkab huquqiy munosabatda** har bir taraf ham huquqqa, ham burchga ega bo'lishi mumkin. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida oluvchi pul to'lashi bilan unga narsani (mashinani, turar joyini, buyumlarni va h.k.) berishni talab qilsa, sotuvchi pulni olishi bilan ikkinchi tomonga xarid qilingan narsani berishi shart. Misoldan

ko‘rinib turibdiki, oluvchi ham, sotuvchi ham bir vaqtda huquqqa va burchga – majburiyatga ega.

Shaxslar

Fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilari **shaxslar** deb ataladi. Shaxslar *fuqarolar (jismoniy shaxslar)*ga va *yuridik shaxsga* bo‘linadi.

Fuqarolar o‘z navbatida fuqarolik huquqiy va muomala layoqatiga ega bo‘lishi mumkin. **Fuqarolik huquqiy layoqat** deganda bu fuqarolarning huquqqa va burchga ega bo‘lishi tushuniladi. Fuqarolik huquqiy layoqat hamma fuqarolarga, yoshidan qat’i nazar, beriladi. Bu layoqat inson tug‘ilishi bilan vujudga keladi va o‘lishi bilan tugatiladi. Inson tug‘ilishi bilan fuqaro bo‘lishi, ota-onasini bilishi, ism, ota ismiga, turar joyga, yashashga va boshqa huquqlarga ega.

Fuqarolar o‘z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo‘lishi va ularni amalga oshirishi, o‘zi uchun fuqarolik burchlarini keltirishi va ularni bajarish layoqati **muomala layoqati** deb ataladi. Muomala layoqati *to‘la, to‘liqsiz, qonun asosida cheklangan* bo‘lishi mumkin.

To‘la muomala layoqati 18 yoshdan boshlab vujudga keladi. Olti yoshdan o‘n to‘rt yoshgacha bo‘lgan kichik yoshdagi bolalar quyidagilarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar:

1. Mayda maishiy bitimlar.

2. Tekin manfaat ko‘rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro‘yxatidan o‘tkazishni talab qilmaydigan bitimlar.

3. Qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag‘larni tasarruf etish bo‘lasidagi bitimlar.

O‘n to‘rt yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmaganlar ota-onalari, farzandlikka oluvchilar

va homiylarning roziligisiz quyidagilarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqli:

1. O'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlarini tasarruf etish.

2. Fan, adabiyot yoki san'at asarining, ixtironing yoxud o'z intellektual faoliyatining qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa natijasi muallifi huquqini amalga oshirish.

3. Qonunga muvofiq kredit muassasalariga omonatlar qo'yish va ularni tasarruf etish.

O'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin. Bunday layoqatli bo'lish **emansipatsiya** deb ataladi.

Yuridik shaxs — o'z mulkiga, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot hisoblanadi.

Yuridik shaxs nizom yoki ta'sis shartnomasi asosida ish olib boradi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda tijoratchi tashkilot bo'lmagan yuridik shaxs shu turdagi tashkilotlar haqidagi nizom asosida ish olib borishi mumkin.

Yuridik shaxsning ta'sis shartnomasi uning muassislari tomonidan tuziladi, nizomi esa tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs sudning qaroriga muvofiq, unga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq tugatilishi mumkin. Yuridik shaxs tugatilishiga u tashkil qilish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l

qo'yilganligi, faoliyat ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilgan yoki qonun tomonidan taqiqlab qo'yilgan faoliyat bilan shug'ullanganligi sabab bo'lishi mumkin.

Bitimlar tushunchasi, turlari

Fuqarolik huquqiy munosabatning aksariyati bitimlar orqali vujudga keladi. Bitimlar o'z tabiatiga ko'ra ikki narsaga qaratilgan. **Birinchi**, bu qonun asosida ruxsat etilishi, **ikkinchi** tarafdin maxsus huquq va burchlarga ega bo'lishi, buning natijasida huquqiy oqibat kelib chiqishidir.

Bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi.

Bitimlar *bir taraflama*, *ikki taraflama* yoki *ko'p taraflama* (shartnomalar) bo'lishi mumkin.

Bir taraflama bitimni uni tuzgan shaxsning huquq va majburiyatlari vujudga keltiradi. Masalan, vorislik huquqi bo'yicha vasiyatnoma meros qoldiruvchi o'lgandan keyin ochiladi, vorislarga merosni qabul qilish yoki undan voz kechish huquqi tug'diriladi.

Ikki taraflama yoki ko'p taraflama bitimlar — ikki yoki undan ko'p fuqarolar, yuridik shaxslar o'rtasida tuziladi. Bu bitimlar deyarli shartnomalar asosida vujudga keladi. Ikki yoki ko'p taraflama bitimlar fuqarolar o'rtasida uy-joyini qurib berish, mahsulot topshirish, biror-bir ishni bajarish natijasida vujudga kelishi mumkin. Shartnomali bitimlarga korxonalar, tashkilotlar o'rtasida tuzilgan bitimlar, masalan, biror-bir zavod, sex qurib berish, mol-mulk yetkazib berish, mahsulot bilan ta'minlash va boshqalar kiradi. Bitim tuzish uchun qonunda ayrim shartlar qo'yilgan: bitim tuzganlar muomalaga layoqatli bo'lishi, bitim shakllariga rioya qilishi, taraflar o'z xohishini, istagini bildirishi, bitimlarning mazmuni qonun asosida bo'lishi mumkin.

Bitimlar *ogʻzaki* yoki *yozma* (oddiy yoki notarial tasdiqlangan) shaklda tuziladi. Qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida yozma shakl belgilab qoʻyilmagan, jumladan, u tuzilayotgan vaqtning oʻzidayoq bajariladigan bitim ogʻzaki tuzilishi mumkin.

Notarial tasdiqlanishi talab etiladigan bitimlardan tashqari quyidagi bitimlar odiy yozma shaklda tuziladi:

1. Yuridik shaxslarning oʻzaro va fuqarolar bilan bitimlari.

2. Fuqarolar oʻrtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining oʻn baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qatʼi nazar, boshqa bitimlar.

Quyidagi hollarda bitimlarni **notarial tasdiqlash shart**:

1. Qonunda koʻrsatilgan hollarda.

2. Taraflardan birining talabi boʻyicha.

Masalan, uy-joy sotish-olish bitimi notarial tasdiqlanishi shart. Vasiyatnoma ham notarial tasdiqlanishi kerak. Shunday bitimlar borki, agar ular notarial tasdiqlanmasa, haqiqiy emas deb tan olinadi.

Bitimning qonun talab qiladigan shakliga rioya etmaslik qonunda toʻgʻridan toʻgʻri koʻrsatilgan holdagina uning haqiqiy emasligiga sabab boʻladi.

Fuqarolar, yuridik shaxslar fuqarolik huquqiy munosabatlarini oʻrnatilgan, belgilangan muddatlarda amalga oshiradi. Qonun hujjatlarida yoki bitimda belgilangan, shuningdek, sud tomonidan tayinlanadigan muddat kalendar sana bilan yoxud yillar, oylar, haftalar, kunlar yoki soatlar bilan oʻlchanadigan vaqt davrining oʻtishi bilan belgilanadi.

Daʼvo muddati — shaxs oʻzining buzilgan huquqini daʼvo qoʻzgʻatish yoʻli bilan himoya qilishi mumkin boʻlgan muddat.

Umumiy da'vo muddati uch yil deb belgilangan. Ayrim turdagi talablar uchun qonunlarda umumiy da'vo muddatiga qaraganda qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlari belgilanishi mumkin.

Mulk huquqi

Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkiga o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir.

Mulk huquqi muddatsizdir. Mulk daxlsizdir va qonun bilan qo'riqlanadi. O'zbekiston Respublikasida mulk *xususiy mulk* va *ommaviy mulk* shakllarida bo'ladi. Fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat mulk huquqining subyektlaridir. Yer, yerosti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan, binolar, xonadonlar, inshootlar, asbob-uskunalar, xomashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek, intellektual mulk obyektlari mulk bo'lishi mumkin.

Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir.

Xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi.

Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulki ommaviy mulkdir.

Davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol-mulki, mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash

muassasalari, shuningdek, boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi.

Ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy huquqi asosida tegishli bo'ladi.

Mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan (ulushli mulk) yoki bunday ulushlar aniqlab qo'yilmagan (birgalikdagi mulk) holda umumiy mulk bo'lishi mumkin.

Mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqli. Bu **vindikatsiya** (*mulkni talab qilish*) deb ataladi. Mulkgasi noqonuniy ravishda uning mulkini egallab olgan boshqa shaxsdan vindikatsiya shikoyat ariza bilan sudga, xo'jalik sudiga murojaat qilib o'z mulkini qaytarib olish huquqiga ega.

Mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi mumkin.

Majburiyat huquqi

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 234-moddasiga binoan **majburiyat** — fuqarolik huquqiy munosabati bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi. Kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Majburiyat huquqining taraflari *kreditor* va *qarzdor* deb ataladi. **Kreditor** (bir shaxs yoki bir necha shaxslar) huquqqa ega shaxs hisoblanadi. **Qarzdor** (qarzdorlar) o'z zimmasiga mas'uliyat olgan, burchni bajaradigan shaxs hisoblanadi.

Majburiyatlar shartnomadan, ziyon yetkazish natijasida va fuqarolik qonunlarida ko'rsatilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi.

Majburiyatlar majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar, talablar bo'lmaganida esa ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq darajada bajarilishi kerak.

Majburiyatning bajarilishi *neustoyka*, *garov*, *qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish*, *kafillik*, *kafolat*, *zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar* bilan ta'minlanishi mumkin.

Qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan, qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasi **neustoyka** hisoblanadi. Neustoyka jarima yoki penya shaklida bo'ladi.

Qarzdor majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda to'laydigan va qoida tariqasida, qat'iy pul summasida hisoblanadigan neustoyka **jarima** hisoblanadi.

Qarzdor majburiyatlarning bajarilishini kechiktirib yuborganida to'laydigan va o'tkazib yuborilgan muddatning har bir kuni uchun majburiyatning bajarilmagan qismiga nisbatan foiz bilan hisoblanadigan neustoyka **penya** hisoblanadi. Neustoyka to'g'risidagi kelishuv yozma shaklda tuziladi.

Bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkini yoki unga bo'lgan huquqini majburiyatlarini ta'minlash uchun berishi **garov** hisoblanadi.

Garov *zakalat*, *ipoteka*, shuningdek, *huquqlar garovi* tarzida amal qilishi mumkin.

Kafillik shartnomasi bo'yicha kafil boshqa shaxs o'z majburiyatini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga oladi.

Kafillik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi kerak. Yozma shaklga rioya qilmaslik kafillik shartnomasining haqiqiy bo'lmashligiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 299-moddasida: «Kafolatga binoan bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (prinsipal)ning iltimosiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipalga yozma majburiyat beradi», deb tasdiqlangan.

Shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi **zakalat** hisoblanadi.

Qarzdor majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to'lashi shart.

Qonun hujjatlari yoki majburiyat shartlariga muvofiq asosiy qarzdor bo'lgan boshqa shaxsning javobgarligiga qo'shimcha ravishda javobgar bo'lgan (subsidiar javobgarlik) shaxsga talablar qo'yishdan oldin kreditor asosiy qarzdorga talab qo'yishi kerak.

Agar asosiy qarzdor kreditorning talabini qondirishdan bosh tortsa yoki kreditor undan qo'yilgan talabga belgilangan muddatda javob olmagan bo'lsa, bu talab subsidiar javobgar bo'lgan shaxsga qo'yilishi mumkin.

Majburiyat *to'liq* yoki *qisman* bekor bo'lishi mumkin. Majburiyat quyidagi asoslarda: majburiyat bajarilishi bilan, hisobga o'tkazish bilan, qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganda, majburiyatning yangilanishi bilan, kreditor qarzdor voz kechishi bilan, taraflarning birortasi ham javob bermaydigan vaziyat vujudga kelganligi tufayli, davlat organi hujjati asosida, fuqaro vafot

etishi bilan, yuridik shaxs tugatilishi va boshqa qonunda ko'rsatilgan sabablarga ko'ra bekor bo'lishi mumkin.

Majburiyat huquqida alohida o'rin «zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar»ga bag'ishlangan.

Zarar yetkazish – bu g'ayriqonuniy harakat (harakatsizlik) tufayli fuqarolarning shaxsiga yoki mol-mulkiga zarar yetkazish deb taniladi.

Har bir zarar yetkazish uchun qo'llaniladigan jazo choralari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida alohida-alohida belgilangan. Masalan, zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar, agar bunday mudofaa chegarasidan chiqilmagan bo'lsa, to'lanmaydi.

Agar g'ayriqonuniy tajovuzdan himoyalaniş paytida himoyalaniuvchi uchinchi shaxsga zarar yetkazgan bo'lsa, bu zarar tajovuz qilgan shaxs tomonidan to'lanishi lozim.

Shaxsga uning jinoiy harakatlarining payini qirqish yoxud uni ushlab va tegishli organlarga olib borish sababli yetkazilgan zarar to'lanmaydi.

Oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar, ya'ni zarar yetkazgan shaxsning o'ziga yoki boshqa shaxslarga tahdid solgan xavfni bartaraf etish uchun oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar, agar bu xavf mazkur holatlarda boshqa vositalar bilan bartaraf etilishi mumkin bo'lmasa, zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'lanishi lozim (Fuqarolik Kodeksi, 988-modda).

Yuridik shaxs yoxud fuqaro o'z xodimi (xizmat, lavozim) majburiyatlarini bajarib turgan vaqtda yetkazilgan zararni qoplaydi.

Davlat organlarining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining yoki bu organlar mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) natijasida, shu jumladan, davlat organlari yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga mos kelmaydigan hujjatlar

chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar, ular mansabdor shaxslarning aybidan qat'i nazar, sudning qarori asosida qoplanishi lozim.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan (kichik yoshdagi bola) tomonidan yetkazilgan zarar uchun uning ota-onasi (farzandlikka oluvchilari) yoki vasiylari, agar zarar ularning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, javobgar bo'ladilar.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar yetkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda mustaqil javobgar bo'ladilar.

Sud ota-onalik huquqlaridan mahrum etilgan ota-onaga ularning voyaga yetmagan bolalari tomonidan ota-onasi o'z huquqlaridan mahrum qilinganidan keyin uch yil ichida sodir etilgan zarar uchun, agar bolaning zarar yetkazilishiga sabab bo'lgan xulq-atvori ular bolani tarbiyalash bo'yicha o'z majburiyatlarini lozim darajada bajarmaganliklarining oqibati bo'lsa, javobgarlikni yuklashi mumkin.

Muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqaro tomonidan yetkazilgan zararni uning vasiysi yoki uning ustidan nazoratni amalga oshirishi shart bo'lgan tashkilot, agar zarar ularning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasa, to'laydi.

Shartnomalar, ularning turlari

«Shartnoma» so'zi keng ma'noga ega. **Shartnoma** deb fuqarolik huquqiy munosabatda ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuviga aytiladi. Shartnomalar bitimlarga o'xshash ikki va ko'p taraflama bo'lishi mumkin. Shartnoma majburiyatning kelib chiqishini isbotlovchi yuridik fakt, desak ham bo'ladi. Chunki majburiyatlar shartnomalardan kelib chiqadi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkin harakat qiladilar. Agar qonunda ko'rsatilmagan bo'lsa, shartnoma tuzishga birovni — shaxslarni majbur qilishga yo'l qo'yilmaydi. Demak, shartnomaning asosiy shartlaridan biri taraflarning xohishi bilan belgilangan asosda tuzilishidir.

Shartnomaning sharti taraflar kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmaganligi tufayli qo'llaniladigan me'yor (dispozitiv me'yor)da nazarda tutilgan hollarda taraflar o'zaro kelishib, uning qo'llanishini bekor qilishlari yoki unda nazarda tutilganidan boshqacha shartni belgilashlari mumkin. Bunday kelishuv bo'lmaganda shartnomaning sharti **dispozitiv me'yor** bilan belgilanadi.

Shartnoma bo'yicha taraf o'z burchlarini bajarganligi uchun haq olishi yoki unga boshqa muqobil to'lov to'lanishi lozim bo'lsa, bunday shartnoma **haq evaziga tuzilgan shartnoma** bo'ladi.

Shartnoma tuzilgan paytidan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo'lib qoladi.

Agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan shunday hollarda talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuv ham, basharti qonun hujjatlaridan, shartnoma yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, shunday shaklda tuziladi.

Intellektual mulk va uning huquqiy asoslari

«*Intellekt*» lotincha so'zdan olingan bo'lib, «*aql*» degan ma'noni bildiradi. Intellektual mulk asosida aqliy mehnat natijasidagi huquqiy munosabatlar yotadi. Intellektual mulk obyektlari moddiy ko'rinishda emas,

balki g'oya, bilim, axborot shaklida namoyon bo'ladi. Intellektual mulk obyektlariga O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1031-moddasiga binoan quyidagilar kiradi:

1. Intellektual faoliyat natijalari. Bunga fan, adabiyot va san'at asarlari, u yoki bu eshittirish tashkilotchilarining ijrolari, fonogrammalari, eshittirishlari, ixtirolar va boshqalar kiradi.

2. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar va xizmatlari xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalar; ularga firma nomlari, tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari), tovar chiqarilgan joy nomi kiradi.

3. Fuqarolik Kodeksida yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan hollarda intellektual faoliyatning boshqa natijalari hamda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar va xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalar kiradi.

Intellektual mulk obyektlari davlat qonunlari bilan huquqiy muhofaza qilinadi. Huquqiy muhofazani vakolatli davlat organlari — O'zbekiston Respublikasi fan va texnika davlat qo'mitasi, patent idorasi va boshqa tegishli organlar amalga oshiradi.

Intellektual faoliyat natijalarining **mualliflari** ana shu natijalarga nisbatan *shaxsiy nomulkiy* va *mulkiy huquqlarga* ega bo'ladilar.

Shaxsiy nomulkiy huquq muallifning asari, ijod etgan narsasi daxlsizligini va shu muallifgagina tegishli ekanligini bildiradi. Muallif, intellektual mulk egasi, shu bilan bir qatorda, mulkiy huquqlarga ham ega. Muallif o'zi yaratgan intellektual faoliyati natijasidan o'zi foydalanishi, boshqalarga haq evaziga foydalanishga berish yoki haq evaziga foydalanish uchun ruxsat berish yoxud haq evaziga bu natijaga nisbatan huquqlarini boshqalarga o'tkazish imkoniyatlariga ega.

Litsenziya shartnomasi bo'yicha intellektual faoliyat natijasiga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vositaga nisbatan mutlaq huquqqa ega bo'lgan taraf (litsenziar) boshqa tarafga (litsenziyatga) tegishli intellektual mulk obyektidan foydalanishga ruxsatnoma beradi.

Muallif (hammualliflar)ning o'zi yaratgan asarga bo'lgan mualliflik huquqi boshqa shaxslarning ayni shu asarga bo'lgan mualliflik huquqi e'tirof qilinishini istisno etadi.

Asarga bo'lgan mualliflik huquqining amal qilish muddati tugaganidan keyin asar **ijtimoiy mulkka** aylanadi.

Muallif yoki uning merosxo'ri mualliflik shartnomasi tuzish orqali o'z asaridan foydalanish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin. Mualliflik shartnomasi uchun haq to'lash talab qilinadi.

Vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik qonun-hujjatlari vorislik huquqiy munosabatlarning huquqiy asoslarini tartibga soladi.

Vafot etgan shaxs (meros qoldiruvchi)ga tegishli bo'lgan mol-mulkning boshqa shaxslar (merosxo'rlar)ga o'tishi **vorislik** deb hisoblanadi. Vorislik *vasiyat* va *qonun* bo'yicha amalga oshiriladi.

Fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini u vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi **vasiyat** deb e'tirof qilinadi.

Vasiyatnoma shaxsan tuzilishi lozim. Vasiyatnomaning vakil orqali tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqaro o'zining barcha mol-mulkini yoki uning muayyan qismini qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiradigan, shuningdek, kirmaydigan bir yoki bir necha shaxsga, shu bilan birga yuridik shaxslarga, davlatga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga vasiyat qilishi mumkin.

Notarial tasdiqlangan vasiyatnoma vasiyat qiluvchi tomonidan yozilgan yoki uning soʻzlaridan notarius tomonidan yozib olingan boʻlishi lozim.

Notarius, vasiyatnomani tasdiqlovchi boshqa mansabdor shaxs, shuningdek, vasiyat qiluvchining oʻrniga vasiyatnomani imzolagan fuqaro meros ochilgunga qadar vasiyatnomaning mazmuniga, uning tuzilishi, bekor qilinishi yoki oʻzgartirilishiga daxldor maʼlumotlarni oshkor qilishga haqli emas.

Qonun boʻyicha merosxoʻrlar besh navbatga boʻlingan. **Birinchi navbatda** – meros qoldiruvchining bolalari (shu jumladan, farzandlikka olingan bolalari), eri (xotini) va ota-onasi (farzandlikka oluvchilar); **ikkinchi navbatda** – meros qoldiruvchining tugʻishgan hamda ona (ota) bir ota (ona) boshqa aka-ukalari va opasingillari, shuningdek, uning ham ota, ham ona tarafidan bobosi va buvisi; **uchinchi navbatda** – meros qoldiruvchining tugʻishgan amakisi, togʻasi, ammasi va xolasi; **toʻrtinchi navbatda** – meros qoldiruvchining oltinchi darajagacha (oltinchi daraja ham shunga kiradi) boʻlgan boshqa qarindoshlari; **beshinchi navbatda** – meros qoldiruvchining mehnatga qobiliyatsiz boqimlari (uning qaramogʻida bir yil muddatida boqimanda boʻlgan shaxslar) qonun boʻyicha vorislar boʻlib hisoblanadi.

Meros ochilishi bilan mulk voris ixtiyoriga oʻtadi va unda shu mulkka nisbatan egalik qilish, foydalanish huquqi vujudga keladi. Lekin meros mulkni tasarruf qilish huquqi qonun bilan belgilangan olti oylik muddat oʻtgandan keyingina yoki vorislik huquqi haqidagi guvohnoma olingandan keyin kuchga kiradi.

Savol va topshiriqlar

1. 12 yoshli Hakima Ahmedovaga Andijondagi buvisidan qolgan uy meros boʻlib oʻtdi. Hakima Toshkentda zavodga qarashli boʻlgan uyda otasi va oʻgay onasi bilan birga yashaydi. Uyni Hakimaning otasi xaridorga sotib, shartnomani ras-

miylashtirish uchun hujjatlarni tegishli davlat idorasiga topshirdi. Lekin notarius shartnomani tasdiqlashdan bosh tortdi. Shu bous u notarius ustidan sudga shikoyat qildi.

Sud qanday qaror chiqarishi kerak va nima uchun shunday?

2. 16 yoshli M. mustaqil ishlashni, o'zining xususiy mulki borligini bildirib, unga to'la muomala layoqati berishligini so'radi.

A. 16 yoshli shaxs to'la muomala layoqati bor shaxs bo'lishi mumkinmi?

B. Qaysi qonun ostida bu topshiriq bajariladi?

3. Voyaga yetmagan 10 yoshli nevarasiga buvasi o'zining turar joyini hadya qildi. Ota-onasi qiziga yaxshi kiyim-kechak, qo'g'irchoq olib berishni va'da qilib, uyni o'z nomlariga o'tkazib olmoqchi bo'lishdi.

A. 10 yoshli nevara mulk egasi bo'lish huquqiga egami?

B. Ota-onasi qizining uyini o'z nomlariga o'tkazishga haqlimi?

4. 16 yoshli Abdurahmon ota-onasining roziligi bilan televizor sotib oldi.

18 yoshli Aziza yaxshi tuflisini ota-onasining rozilgisiz o'rtog'iga berib yubordi.

10 yoshdagi Mohinur ota-onasining rozilgisiz fotoaparatinı kitobga almashtirib oldi.

16 yoshli Muhayyo yozgi ta'tilda ishlagan mehnat haqiga o'ziga palto sotib oldi.

15 yoshli Bahrom ota-onasining ruxsatisiz velosiped sotib oldi.

Yuqoridagi shaxslarning qaysi birlari Fuqarolik qonunida ko'rsatilgan bitimlarga haqsiz?

5. Ota-onasi vafot etganda Zamira 16 yoshda edi. Unga buvisi homiylik qildi. Buvisining rozilgisiz Zamira uyidagi qimmatbaho servizni o'qituvchisining tug'ilgan kuniga hadya qildi. Buvisi bilib qolib, hadyani qaytarishni talab qildi.

A. Kim haq?

B. Zamira mulk egasi bo'lishi bilan mulkni tasarruf qilish huquqiga egami?

V b o b**MEHNAT HUQUQI ASOSLARI****Mehnat huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi**

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasiga binoan har bir shaxs **mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash** va **qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalani**sh huquqiga egadir.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tash tartibidan yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunlarining asosiy vazifalari:

Xodimlar, ish beruvchilar, davlat manfaatlarini e'tiborga olgan holda mehnat bozorining samarali amal qilishini, haqqoniy va xavfsiz mehnat shart-sharoitlarini, xodimlarning mehnat huquqlari va sog'lig'i himoya qilinishini, ish sifati yaxshilanishini kuchaytirishdan, moddiy va madaniy turmush darajasini yuksaltirishdan iboratdir.

Respublikamizda Konstitutsiya va mehnat munosabatlarini tartibga solib turuvchi qonunlarga asosan majburiy mehnat, ya'ni biror-bir jazoni qo'llash bilan tahdid qilish orqali ish berishga majburlash taqiqlanadi. Lekin harbiy yoki muqobil xizmat to'g'risidagi qonunlar asosida, favqulodda holat yuz bergan sharoitlarda, sudning qonuniy kuchga kirgan hukmiga binoan va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda bajarilishi lozim bo'lgan ishlar majburiy mehnat hisoblanmaydi.

Mehnat qonunlarida har bir shaxsning mehnat huquqlarini himoya qilish kafolatlanishi tasdiqlangan. Yana mehnat qonunlarining maqsad va vazifalariga xalqaro shartnomalar, konvensiyalarning qoidalari res-

publikamizda qo'llanishi, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning mehnat munosabatlarini tartibga solish ham kiradi.

Qonun bo'yicha mehnat qilish huquqiga ega shaxslar mehnat subyekti bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksiga va «Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi 2009-yil 24-dekabrda qonuniga binoan mehnat qilish huquqi 15 yoshdan beriladi. Demak, belgilangan yoshga yetgan hamda ish beruvchi bilan mehnat shartnomasi tuzgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, shuningdek, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar mehnatga oid munosabatlarning subyektlari bo'lishi mumkin (O'zR MK, 14-modda).

Ish beruvchi quyidagi asoslarda mehnatga oid munosabatlarning subyekti bo'lishi mumkin:

1. Korxonalar, shu jumladan, ularning alohida tarkibiy bo'linmalari o'z rahbarlari timsolida.

2. Mulkdorning o'zi ayni bir vaqtda rahbar bo'lgan xususiy korxonalar.

3. O'n sakkiz yoshga to'lgan ayrim shaxslar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda.

Mehnat qonunlarida xodimning va ish beruvchining asosiy huquqlari va burchlari ko'rsatilgan. Xodim o'z mehnatiga tegishli haq olish, mehnat ta'tillaridan foydalanish, ijtimoiy ta'minot olish, malaka oshirish va boshqa huquqlarga ega. Ish beruvchi korxonani boshqarish va o'z vakolatlari doirasida mustaqil qarorlar qabul qilish, mehnat shartnomasini tuzish, xodimdan o'z vazifalarini bajarishni talab qilish va boshqa huquqlarga ega.

Xodim va ish beruvchining o'zaro munosabatlarini tartib doirasida tutish, ikki tarafning manfaatlarini himoya qilish maqsadida xodimlar va ish beruvchining korxonadagi vakillik organlari saylanib qo'yiladi. Mehnat qonunlarida bu vakillik organi vakolatlari keng ko'rsatilgan.

Jamoa shartnomasi va kelishuvlari

Jamoa shartnomasi — korxonada ish beruvchi bilan xodimlar o‘rtasidagi mehnatga oid, ijtimoiy-iqtisodiy va kasbga oid munosabatlarni tartibga soluvchi me‘yoriy hujjatdir.

Jamoa kelishuvi — muayyan kasb, tarmoq, hudud xodimlari uchun mehnat shartlari, ish bilan ta‘minlash va ijtimoiy kafolatlar belgilash borasidagi majburiyatlarni o‘z ichiga oluvchi me‘yoriy hujjatdir.

Jamoa shartnomalari va kelishuvlari xodimlar bilan ish beruvchilarning mehnatga oid munosabatlarini shartnoma asosida tartibga solishga qaratilgan.

Jamoa shartnomalari va kelishuvlari quyidagi tamoyillar:

- qonun hujjatlari me‘yorlariga amal qilish;
- taraflar vakillarining vakolatlari;
- taraflarning teng huquqliligi;
- jamoa shartnomalari, kelishuvlari mazmunini tashkil etuvchi masalalarni tanlash va muhokama erkinligi;
- majburiyatlar olishning ixtiyoriyligi;
- olinayotgan majburiyatlarning haqiqatda bajarilishini ta‘minlash;
- tekshirib borishning muntazamligi;
- javobgarlikning muqarrarligi asosida tuziladi.

Jamoa shartnomasida ish beruvchi va xodimning majburiyatlari, mehnatga haq to‘lash, qo‘shimcha to‘lovlar, nafaqalar, ish bilan ta‘minlash, xodimni qayta o‘qitish, ish vaqti, dam olish vaqti, mehnat ta‘tillarining muddatlari, mehnatga imtiyozlar, mehnatni muhofaza qilish va boshqa asoslar ko‘rsatilgan.

Jamoa shartnomasi taraflar belgilagan muddat davomida amal qiladi.

Jamoa shartnomasi bilan yuqorida jamoa kelishuvlarini ham tushuntirib o‘tdik. Jamoa kelishuvlari hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalarning xususiyatlariga

qarab *bosh*, *tarmoq* va *hududiy (mintaqaviy)* jamoa kelishuvlari shaklida tuzilishi mumkin.

Bosh kelishuv O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi (xodimlarning boshqa vakillik organlari) va ish beruvchilarning respublika miqyosidagi birlashmalari o'rtasida, taraflarning taklifiga ko'ra esa O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan ham tuziladi.

Tarmoq kelishuvlari tegishli kasaba uyushmalari (xodimlarning boshqa vakillik organlari) va ish beruvchilar (ularning birlashmalari) o'rtasida, taraflarning taklifiga ko'ra esa O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi bilan ham tuziladi.

Hududiy kelishuvlar tegishli kasaba uyushmalari (xodimlarning boshqa vakillik organlari) va ish beruvchilar (ularning birlashmalari) o'rtasida, taraflarning taklifiga ko'ra esa mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari bilan ham tuziladi.

Jamoa kelishuvining amal qilish muddatini taraflar belgilaydi va bu muddat uch yildan oshib ketmasligi lozim.

Har bir fuqaroning mehnat qilish huquqini amalga oshirish davlat tomonidan kafolatlanadi. Davlat ish bilan ta'minlashni, ishdan nohaq bo'shatilishning oldini olishni, ishga joylashtirishni, mehnatga haq to'lashni ta'minlashni, yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitishni va boshqa mehnat qilish huquqini amalga oshirishni kafolatlaydi.

15 yoshdan boshlab to pensiya bilan ta'minlanish huquqini olishgacha bo'lgan shaxslar, agarda hech qayerda ishlamasalar, ishlash uchun ish joyi qidirib yurgan bo'lsalar, davlat ularni **ishsiz** deb e'tirof etadi. Ishsiz deb e'tirof etilganlar mahalliy mehnat organlarida ro'yxatga olingan paytdan boshlab o'n kun ichida o'zlariga taklif qilingan maqbul keladigan ishni ikki marta rad etgach, ish qidirayotganlar deb e'tirof etilmaydi va shu kundan keyin uni yana takroran ishsiz sifatida ro'yxatga olish mumkin.

Ishsiz deb e'tirof etilgan shaxslarga **ishsizlik nafaqasi** to'lanadi.

Ishsizlik nafaqasi ko'pi bilan:

- ishdan va ish haqidan (mehnat daromadidan) mahrum bo'lgan yoki uzoq (bir yildan ortiq) tanaffusdan keyin mehnat faoliyatini qayta boshlashga harakat qilayotgan shaxsga o'n ikki oylik davr mobaynida yigirma olti kalendar hafta;

- ilgari ishlamagan va birinchi marta ish qidirayotgan shaxsga esa o'n uch kalendar hafta mobaynida to'lanadi.

Ishsiz shaxs nafaqa olish davrida ish qidirishi va har ikki haftada kamida bir marta mahalliy mehnat organida yo'qlamadan o'tishi kerak.

Mehnat shartnomasi tushunchasi. Mehnat shartnomasi xodim bilan ish beruvchi o'rtasida muayyan mutaxassislik, malaka, lavozim bo'yicha ishni ichki mehnat tartibiga bo'ysungan holda taraflar kelishuvi, shuningdek, mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida haq evaziga bajarish haqidagi kelishuvdir.

Mehnat shartnomasi yozma shaklda tuziladi.

Mehnat shartnomalari: *nomuayyan muddatga, besh yildan ortiq bo'lmagan muayyan muddatga, muayyan ishni bajarish vaqtiga mo'ljallab tuzilishi* mumkin.

Mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solish

Ishga qabul qilish vaqtida ishga kirayotgan shaxsdan: pasport yoki uning o'rnini bosuvchi boshqa hujjat, 15 yoshgacha bo'lgan shaxslardan tug'ilganlik haqidagi guvohnoma, turar joyidan ma'lumotnoma, mehnat daftarchasi, harbiy xizmatga huquqlilardan harbiy bilet yoki harbiy hisobda turganlik haqida guvohnoma, maxsus ish bajaruvchilardan mutaxassisligi bo'yicha ish faoliyati to'g'risida diplom yoki guvohnoma va boshqa tegishli hujjatlar so'raladi.

Ish beruvchi shu ishxonada besh kundan ortiq ishlagan barcha xodimlarga mehnat daftarchasini tutishi shart. Xodim ish boshlagan kundan mehnat shartnomasi tuzilgan deb hisoblanadi. Ishga qabul qilish to'g'risida ish beruvchi buyruq bilan rasmiylashtiradi.

Ish beruvchining xohishiga asosan **sinov muddati** o'rnatiladi. Dastlabki sinov muddati uch oydan oshib ketishi mumkin emas. Sinov muddatida ishlagan davr mehnat stajiga kiritiladi.

Dastlabki sinov muddati tugagunga qadar har bir taraf ikkinchi tarafni uch kun oldin yozma ravishda ogohlantirib, mehnat shartnomasini bekor qilishga haqlidir.

Mehnat shartnomasi deganda mehnat jarayonidagi ijtimoiy va ishlab chiqarish omillarining jami tushuniladi.

Ijtimoiy omillarga mehnat haqi miqdori, ish vaqtining, ta'tilning muddati va boshqalar kiradi.

Ishlab chiqarish omillariga — texnika, sanitariya, gigiyena va boshqalar kiradi.

Mehnat shartnomasi shartlari o'zgartirilishi, bekor qilinishi asoslari mehnat qonunlarida ko'rsatilgan.

Mehnat shartnomasi asosida ish beruvchi xodim rozilgisiz, xodimning roziligi asosida, ish joyi o'zgariganligi tufayli, boshqa doimiy ishga o'tkazilganligi sababli, taraflarning kelishuvi bo'yicha vaqtincha boshqa ishga o'tkazish, xodimning tashabbusi bilan vaqtincha boshqa ishga o'tkazish, ish beruvchining tashabbusi bilan vaqtincha boshqa ishga o'tkazish kabi bitimlar amalga oshirilishi mumkin.

Doimiy boshqa ishga o'tkazish ish beruvchining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi. Xodimga bu to'g'risida ma'lum qilinadi va tilxat olinadi.

Vaqtincha boshqa ishga o'tkazish uning muddati ko'rsatilgan holda buyruq bilan rasmiylashtiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 97-moddasiga binoan mehnat shartnomasi quyidagi asoslarda bekor qilinadi: 1) tarafning kelishuviga ko'ra; 2) taraflardan birining tashabbusi bilan; 3) muddatning tugashi bilan; 4) taraflar ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra; 5) mehnat shartnomasida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra; 6) yangi muddatga saylanmaganligi yoxud saylanishda qatnashishni rad etganligi munosabati bilan.

Agar mehnat shartnomasi xodimning tashabbusi bilan bekor qilinsa, xodim ish beruvchini ikki hafta oldin yozma ravishda ogohlantirishi lozim. Shu muddat o'tgach, xodim ish beruvchidan u bilan hisob-kitob qilib, mehnat daftarchasini berishni talab qilishga haqli.

Ish beruvchining tashabbusi bilan mehnat shartnomasi quyidagi: 1) texnologiyadagi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishdagi o'zgarishlar, xodimlar soni (shtati) yoki ish xususiyatining o'zgarishiga olib kelgan ishlar hajmining qisqarganligi yoxud korxonaning tugatilganligi; 2) xodimning malakasi yetarli bo'lmaganligi yoki sog'lig'i holatiga ko'ra bajarayotgan ishga noloyiq bo'lib qolishi; 3) xodimning o'z mehnat vazifalarini muntazam ravishda buzganligi; 4) xodimning o'z mehnat vazifalarini bir marta qo'pol ravishda buzganligi; 5) o'rindoshlik asosida ishlaydigan boshqa xodimning ishga qabul qilinishi munosabati; 6) mulkdorning almashishi sababli korxonalar rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasining bekor qilinganligi kabi asoslarda bekor qilinadi (MK, 100-modda).

O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 100-moddasi birinchi va oltinchi bandi bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganda xodim **ikki oy oldin yozma ravishda** ish beruvchi tomonidan ogohlantiriladi.

Xodimning malakasi yetarli bo'lmaganligini yoki sog'lig'i holatiga ko'ra (100-moddaning 2-qismi, 2-bandi) kamida **ikki hafta oldin** ogohlantiriladi.

Agar xodim sog'lig'i holatiga ko'ra bajarayotgan ishga noloyiq bo'lib qolganligi aniqlansa, ogohlantirilmadan **ikki haftalik ish haqi miqdorida kompensatsiya to'lanadi.**

Mehnat shartnomasi xodim aybli xatti-harakatlar sodir etganligi munosabati bilan bekor qilingan hollarda ish beruvchi xodimni **uch kun oldin** xabardor qiladi yoki unga shunga mutanosib kompensatsiya to'lanadi.

Mehnat shartnomasini muddat tugashi munosabati bilan taraflarning ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan holatlar bo'yicha ham bekor qilish mumkin.

Mehnat shartnomasini bekor qilish ishga qabul qilish huquqiga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi va buyruq bilan rasmiylashtiriladi.

Mehnat shartnomasi bekor qilingan kuni ish beruvchi tomonidan xodimga uning mehnat daftarchasiga yozilgan shartnoma bekor qilinishi haqidagi buyruqning nusxasi berilishi shart.

Ish vaqti, dam olish vaqti, mehnatga haq to'lash

Xodim mehnat shartnomasi shartlariga muvofiq o'z mehnat vazifalarini bajarishi lozim bo'lgan vaqt ish vaqti hisoblanadi.

Respublikamizda haftasiga qirq soatlik normal ish vaqti qonunlashtirilgan. Ish vaqti: normal – haftasiga 40 soat; 15 yoshdan 18 yoshga to'lmaganlar uchun haftasiga qisqartirilgan 36 soat; 15 yoshdan 16 yoshga to'lmaganlarga haftasiga 24 soat. Qonunda nazarda tutilgan hollar ham mavjud: nogironlar, o'qituvchilar, shifokorlar, yosh bolali ayollar va boshqa xodimlarga ham qisqartirilgan ish vaqti qo'llanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 14-aprelda qabul qilingan qonuniga asosan uch yoshga to'lmagan bolalari bor, budjet hisobidan ishlayotgan ayollarga ish vaqtining haftasiga o'ttiz besh soatdan oshmaydigan qisqartirilgan muddati belgilangan.

Xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga binonan ishga qabul qilish chog'ida ham, keyinchalik ham to'liqsiz ish kuni yoki to'liqsiz ish haftasi belgilab qo'yilishi mumkin.

Homilador ayolning, o'n to'rt yoshga to'lmagan bolasi (o'n olti yoshga to'lmagan nogiron bolasi) bor ayolning, shu jumladan, homiyligida shunday bolasi bor ayolning yoki oilaning betob a'zosini parvarish qilish bilan band bo'lgan shaxsning iltimosiga ko'ra ish beruvchi tibbiy xulosaga muvofiq ularga to'liqsiz ish kuni yoki to'liqsiz ish haftasi belgilashga majburdir.

Tungi ish vaqti turlari ham bor. Soat 22.00 dan to soat 6.00 gacha bo'lgan vaqt **tungi vaqt** deb hisoblanadi.

Xodim uchun belgilangan kundalik ish muddatidan tashqari ishlash **ish vaqtidan tashqari ish** deb hisoblanadi. Bu vaqtda ish bajarish xodimning roziligi bilan amalga oshiriladi. Nogironlar, homilador ayollar, o'n sakkiz yoshga to'lmaganlar ish vaqtidan tashqari ishlashga jalb etilmaydi. Ish vaqtidan tashqari ishlashning bir yillik soat hajmi 120 soatdan ortiq bo'lmasligi lozim. Bunday chegaralashning sababi xodimning sog'lig'i, ish unumdorligining pasayib ketmasligi uchun qaratilgan.

Dam olish vaqti — bu xodim mehnat vazifalarini bajarishdan xoli bo'lgan va bundan u o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanishi mumkin bo'lgan vaqtdir.

Dam olish vaqti quyidagilarga bo'linadi:

1. Ish kuni (smena) davomidagi tanaffuslar.
2. Kundalik dam olish vaqti.
3. Dam olish kunlari.
4. Bayram kunlari (ishlamaydigan kunlar):
 - a) 1-yanvar — Yangi yil;
 - b) 8-mart — Xalqaro xotin-qizlar kuni;
 - d) 21-mart — Navro'z bayrami;
 - e) 9-may — Xotira va qadrlash kuni;
 - f) 1-sentabr — Mustaqillik kuni;
 - g) 1-oktabr — O'qituvchi va murabbiylar kuni;

- h) 8-dekabr – Konstitutsiya kuni;
- i) Ro‘za hayit (Iyd al-Fitr) diniy bayramining birinchi kuni;
- j) Qurbon hayit (Iyd al-Adha) diniy bayramining birinchi kuni.

5. Ta‘tillar:

- a) yillik mehnat ta‘tili;
- b) yillik uzaytirilgan asosiy ta‘tillar;
- d) yillik qo‘shimcha ta‘tillar;
- e) ijtimoiy ta‘tillar;
- f) ish haqi saqlanmagan holda beriladigan ta‘tillar.

Yillik asosiy ta‘tilning muddati 15 ish kunidan kam bo‘lmasligi lozim. 18 yoshga to‘lmaganlarga, ishlayotgan II va III guruh nogironlariga uzaytirilgan – **30 kalendar kun ta‘til beriladi**. Bunday ta‘tillar ayrim toifadagi xodimlarga ularning mehnat vazifalarining o‘ziga xos jihatlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda beriladi. Yillik qo‘shimcha ta‘tillar mehnat sharoiti noqulay, og‘ir, alohida tusga ega bo‘lgan ishlarda va mehnat qonunlarida, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan boshqa hollarda beriladi. **Ijtimoiy ta‘tillar:** homiladorlik va tug‘ish, bolalarni parvarishlash, o‘qish bilan bog‘liq va ijodiylikka bo‘linadi. Ish haqi saqlanmagan holda beriladigan ta‘tillar xodim bilan ish beruvchining o‘rtasidagi kelishuvga binoan beriladi.

Mehnatga haq to‘lash va uning miqdori ish beruvchi bilan xodim o‘rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Lekin mehnat haqi qonun hujjatlarida belgilangan eng kam miqdordan oz bo‘lishi mumkin emas, uning eng ko‘p miqdori biron-bir tarzda cheklanmagan. Ish vaqtidan tashqari ishlarda, dam olish kunlari, bayram kunlardagi ishlar uchun **kamida ikki hissa** miqdorida haq to‘lanadi. Mehnatga haq to‘lash muddatlari jamoa shartnomasida belgilanadi va har yarim oyda bir martadan kam bo‘lishi mumkin emas. Odatda, ish haqi xodim ishlayotgan joydan to‘lanadi. Xodimning xo-

hishiga binoan mehnat haqi uning omonat kassasidagi hisob varaqasiga yuborilishi mumkin. Mehnat qonunlarida xodimning roziligi bilan, agar roziligi bo'lmasa, sudning qaroriga binoan mehnat haqidan ushlab qolinishi mumkin.

Mehnat qonunlarida har bir xodimning davlat yoki jamoat vazifalarini bajarayotgan vaqtida uning *ish joyi saqlab qolinishi, kafolatli to'lovlar va kompensatsiya to'lovlari* mavjud ekanligi ko'rsatilgan. Bunday to'lovlar va kafolatlar xodim *saylov huquqlarini amalga oshirish vazifalarini bajarish, harbiy burchni bajarish, surishtiruv, tergov organiga, sudga guvoh, jabrlanuvchi, ekspeditsiya* va h.k. da ishtirok etishida amalga oshiriladi. Bundan tashqari xodimning xizmat safari davrida va ko'chib yurish bilan bog'liq ishlardagi xarajatlari ham to'lanadi.

Mehnat intizomi

Ish beruvchi va xodim o'rtasida tuzilgan mehnat shartnomasini amalga oshirishda, mehnat vazifasini sidqidildan bajarishda korxonada o'rnatilgan mehnat tartibiga rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki korxonada mehnat tartibi ish beruvchi kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishib tasdiqlaydigan ichki mehnat tartibi qoidalari bilan belgilanadi. Intizom to'g'risida **ustav va nizom** qabul qilinadi. Bu hujjatlarda xodimning va ish beruvchining burchlari ko'rsatilgan.

Xodim o'z mehnat vazifalarini halol, vijdonan bajarishi, mehnat intizomiga rioya qilishi, ish beruvchining qonuniy farmoyishlarini o'z vaqtida va aniq bajarishi, texnologiya intizomiga, mehnat muhofazasi, texnika xavfsizligi va ishlab chiqarish sanitariyasi talblariga rioya qilishi, ish beruvchining mol-mulkini avaylab-asrashi shart.

Ish beruvchi xodimlar mehnatini tashkil qilishi, qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat sharoitlarini yaratib berishi, mehnat va ishlab chiqarish intizomini ta'minlashi, mehnat muhofazasi qoidalariga rioya etishi, xodimlarning ehtiyoj va talablariga e'tibor bilan qarashi, ularning mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilab borishi shart.

Korxonada doim ishlagan, mehnat intizomiga, mehnat tartibiga bo'ysungan xodimlarga har xil turdagi rag'batlantirishlar qo'llaniladi. Rag'batlantirishlar qatorida davlat va jamiyat oldidagi alohida xizmatlari uchun davlat mukofotlariga taqdim etilishi, jamoa shartnomasi, kelishuvlarida, ichki mehnat tartibi qoidalarida ko'rsatilganlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 181-moddasiga binoan «*xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun*» ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralari qo'llashga haqli:

1. Hayfsan.

2. O'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima. Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish holari ham nazarda tutilishi mumkin.

3. Mehnat shartnomasini bekor qilish.

Intizomiy jazo amal qilib turgan muddat mobaynida xodimga nisbatan rag'batlantirish choralari qo'llanilmaydi.

Har bir nojo'ya xatti-harakat uchun faqat bitta intizomiy jazo qo'llanishi mumkin.

Intizomiy jazo bevosita nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin, ammo bu xatti-harakat aniqlangandan boshlab, xodimning kasal yoki ta'tilda bo'lgan vaqtini hisobga olmasdan, uzog'i bilan bir oy ichida qo'llaniladi.

Nojo'ya xatti-harakat sodir etilgan kundan boshlab olti oy o'tganidan, moliya-xo'jalik faoliyatini taftish etish yoki tekshirish natijasida aniqlanganda esa sodir etilgan kundan boshlab ikki yil o'tganidan keyin jazoni qo'llab bo'lmaydi. Jinoiy ish bo'yicha ish yuritilgan davr bu muddatga kirmaydi.

Intizomiy jazo berilgani to'g'risidagi buyruq (farmo-yish) yoki qaror xodimga ma'lum qilinib, tilxat olinadi.

Respublika Mehnat Qonunlarida mehnat shartnomasi taraflarining moddiy javobgarlik asoslari ko'rsatilgan. Xodimga yetkazilgan zarar: ma'naviy (jismoniy yoki ruhiy azoblar), xodimning mehnat qilish imkoniyatidan g'ayriqonuniy ravishda mahrum qilish, xodimning sog'lig'iga yetkazilgan zarar, mol-mulkiga yetkazilgan zarar turlarida bo'lishi mumkin. Ish beruvchiga yetkazilgan zararlar, asosan, moddiy – mol-mulkiga nisbatan bo'lib, u kamaygan yoki yomon holatga kelganligi sababli xodim bevosita yetkazilgan haqiqiy zarar uchun ham, ish beruvchi boshqa shaxslarga yetkazilgan zararni to'lashi natijasida kelib chiqqan zarar uchun ham moddiy javobgar bo'ladi.

Zarar yetkazgan taraflar yetkazilgan zararining og'ir oqibatiga, hajmiga, qonunda ko'rsatilgan boshqa asoslariga ko'ra zararni to'la qoplash, zararni undirishdan voz kechish, qisman zararni qoplashga majbur bo'ladilar.

Barcha korxonalarda xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan mehnat sharoitlari yaratilgan bo'lishi kerak. Ish beruvchi har bir xodimga mehnat shartnomasini tuzishda va boshqa ishga o'tkazishda xodimni *mehnat sharoitlari to'g'risida*, shu jumladan, *kasb kasalliklari* va *boshqa kasalliklarga chalinish ehtimoli*, shu bilan bog'liq holda unga beriladigan *imtiyoz* va *kompensatsiyalar*, shuningdek, *shaxsiy himoya vositalari* haqida xabardor qilishi kerak.

Demak, xodim mehnat shartnomasini tuzish jara-

yonida uning mehnati muhofaza qilinishi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishgan bo'lishi lozim. Muhofaza turiga *tibbiy ko'rikdan vaqti-vaqti bilan o'tib turish, sut, davolash-profilaktika oziq-ovqati, gazli sho'rsuv, shaxsiy himoya va gigiyena vositalari bilan ta'minlanish va boshqalar* kiradi.

Ayrim toifadagi xodimlarga beriladigan imtiyozlar

Onalik va bolalikning himoyalanihi. Ayrim toifadagi xodimlarga — ayollar va boshqa oilaviy vazifalarni bajarish bilan bog'liq shaxslarga qo'shimcha kafolat va imtiyozlar beriladi.

Homilador yoki bolasi borligi sababli ayollarni ishga qabul qilishni rad etish va ularning ish haqini kamaytirish taqiqlanadi.

Mehnat sharoiti noqulay ishlarda, shuningdek yerosti ishlarida ayollar mehnatini qo'llash taqiqlanadi.

Tibbiy xulosaga muvofiq homilador ayollarning ishlab chiqarish normalari, xizmat ko'rsatish normalari kamaytiriladi yoki ular avvalgi ishlaridagi o'rtacha oylik ish haqi saqlangan holda yengilroq yoxud noqulay ishlab chiqarish omillarining ta'siridan xoli bo'lgan ishga o'tkaziladi.

Ma'muriyat barcha ishchi va xizmatchilar uchun xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitini ta'min etish bilan birga ayollar haqida alohida g'amxo'rlik qilishi lozim.

Homilador ayollarni yoki uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarni, 14 yoshga to'lmagan bolasi bor (16 yoshga to'lmagan nogiron bolasi bor) yolg'iz onalarni ishga qabul qilishni rad etish va shuni bahona qilgan holda ularning ish haqini kamaytirish qonun bilan taqiqlanadi. Ana shu toifa ayollarni ishga qabul qilishni rad etgan taqdirda ma'muriyat buning sabablarini ularga yozma ravishda ma'lum qilishi shart. Ishga qabul qilishni rad etish ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Homilador ayollarni va uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarni, 14 yoshga to'lmagan bolasi yoki 16 yoshga to'lmagan nogiron bolasi bor yolg'iz onalar-ni ma'muriyat tashabbusi bilan ishdan bo'shatishga yo'l qo'yilmaydi, korxonada butunlay tugatilgan hollar bundan mustasno, bunday hollarda ularni albatta boshqa ishga joylashtirish sharti bilan ishdan bo'shatishga yo'l qo'yiladi. Ko'rsatib o'tilgan ayollar muddatli mehnat shartnomasi (kontrakt) muddati tugagani sababli ishdan bo'shatilganda ham ularni albatta ishga joylashtirish nazarda tutiladi. Ishga joylashtirish davrida ularning o'rtacha ish haqi saqlab qolinadi, biroq bu muhlat muddatli mehnat shartnomasi (kontrakt) tuzilgan kundan e'tiboran uch oydan oshmasligi kerak.

Og'ir ishlarda va mehnat sharoiti zararli bo'lgan ishlarda, yerosti ishlarida ayollar mehnatidan foydalanish taqiqlanadi. Yerostidagi ba'zi ishlarda, istisno tariqasida, ayollar mehnatidan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Ayollarning ular uchun belgilab qo'yilgan normadan ortiq yuk ko'tirishlari ham taqiqlanadi. Ayollar ko'taradigan va tashiydigan yukning eng ko'p miqdori, orasida boshqa ish bilan ham mashg'ul bo'lganda, 15 kg dan ortiq bo'lmasligi kerak. 1,5 m dan ko'p bo'lmagan balandlikka og'irligi 10 kg dan ortiq bo'lmagan yukni ko'tarishga ruxsat etiladi. Ish smenasi davomida doimiy ravishda yuk ko'tarish va tashish bilan mashg'ul bo'lganda yukning og'irligi 10 kg dan oshmasligi kerak. Butun ish smenasi davomida ko'tarilgan yukning umumiy og'irligi 7 tonnadan ortiq bo'lmasligi kerak, yuk aravachalar va konteynerlarda bir joydan boshqa joyga tashilganda kuch sarfi 15 kg dan oshmasligi lozim.

Ayollarni tungi ishlarga jalb qilishga, ish vaqtidan tashqari va dam olish kunlarida ishlatishga, emizikli bolasi bo'lgan ayollarni, shuningdek, 3 yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarni xizmat safariga yuborishga yo'l qo'yilmaydi. Bu qoida homilador ayollarga homilador-

ligi aniqlangan vaqtdan boshlab va shu haqda tegishli ma'lumotnoma taqdim etganlaridan keyin taalluqli bo'ladi. Bu qoida emizikli ayollarga bolani emizish bilan o'tgan butun davr uchun taalluqli bo'lib, bu davr hech qanday kalendar muddat bilan cheklanmagan.

Homilador ayollar va 12 yoshga to'lmagan bolasi bor ayollar ish vaqti tugagandan keyin ham tungi vaqtlarda, shuningdek dam olish va bayram kunlarida navbatchilikka jalb qilinishlari mumkin emas.

Uch yoshdan o'n to'rt yoshgacha bolasi bor (16 yoshgacha nogiron bolasi bor) ayollar ularning roziligi-siz ish vaqtidan tashqari ishlarga jalb qilinishlari yoki xizmat safariga yuborishlari mumkin emas.

Ayollarga tuqquniga qadar 70 kalendar kun va tuqqandan keyin 56 kalendar kun (tug'ish qiyin kechgan yoki ikki va undan ortiq bola tug'ilgan hollarda 70 kalendar kuni) homiladorlik va tug'ish ta'tillari jamlangan holda hisoblab chiqilib, tug'ishga qadar amalda bunday ta'tilning necha kunidan foydalanganligidan qat'i nazar, ayolga to'liq beriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan ta'tildan tashqari, ayolning arizasiga muvofiq, unga bola uch yoshga to'lguniga qadar bolani parvarishlash uchun ish haqi saqlanmagan ta'til beriladi.

Bolani parvarishlash uchun qisman haq to'lanadigan ta'tildan va ish haqi saqlanmagan holda beriladigan qo'shimcha ta'tildan bolaning otasi, buvisi, buvasi yoki bolani amalda parvarishlayotgan qarindoshlari ham to'liq yoki uni qismlarga bo'lib foydalanishlari mumkin.

Bolani parvarishlash ta'tili umumiy va uzluksik ish stajiga, shuningdek, mutaxassisligi bo'yicha ish stajiga qo'shiladi. Bolani parvarishlash ta'tili vaqtida ish joyi saqlanadi.

Emizikli bolasi bo'lgan onalar va bir yarim yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarga, dam olish va ovqatla-

nish uchun beriladigan umumiy tanaffusdan tashqari bolasini emizish uchun qo‘shimcha tanaffuslar ham beriladi. Bu tanaffuslar kamida har uch soatda bir marta, har biriga kamida o‘ttiz daqiqa vaqt beriladi. Bolani emizish uchun beriladigan tanaffuslar ish vaqti hisobiga kiritiladi va bu vaqt uchun o‘rtacha ish haqi to‘lanadi.

Voyaga yetmaganlarga beriladigan imtiyozlar.

15 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmagan shaxslar mehnat munosabatlarida voyaga yetgan katta yoshdagi shaxslar bilan teng huquqlarga ega bo‘ladilar. Mehnat muhofazasi, ish vaqti, ta‘tillar vaqti va boshqa ba‘zi mehnat sharoitlari sohasida esa imtiyozlardan foydalanadilar. 18 yoshga to‘lmagan shaxslar mehnatidan og‘ir ishlarda va mehnat sharoiti zararli yoki xavfli bo‘lgan ishlarda, shuningdek, yerosti ishlarida foydalanish taqiqlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi 2009-yil 26-iyunda «O‘n sakkiz yoshdan kichik shaxslarning mehnati qo‘llanishi taqiqlanadigan noqulay mehnat sharoitlari ishlari ro‘yxatini tasdiqlash haqida» Qaror qabul qildi. Bu qarorda o‘n sakkiz yoshgacha ishlayotganlarning mehnati qo‘llanishi taqiqlangan noqulay ishlar ro‘yxati berilgan¹.

18 yoshga to‘lmagan barcha shaxslar avval tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilganidan keyingina ishga qabul qilinadilar va keyinchalik ular 18 yoshga to‘lgunlariga qadar har yili tibbiy ko‘rikdan majburiy tarzda o‘tkazib turiladilar. Ularni tungi va ish vaqtidan tashqari ishlarga, shuningdek, dam olish kunlari ishlashga jalb qilish taqiqlanadi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 26-son, 2009-yil, 3-avgust. 115—184-betlar.

18 yoshgacha bo'lgan ishchi va xizmatchilarga har yilgi ta'til yoz paytida yoki ularning xohishiga qarab yilning istalgan vaqtida beriladi va u bir kalendar oyga teng bo'ladi. Ular uchun ishlab chiqarish normalari katta yoshdagi xodimlar uchun belgilangan ishlab chiqarish normalariga asoslanib belgilanadi, lekin bu norma 18 yoshga to'lmagan shaxslar uchun belgilangan qisqartirilgan ish vaqtiga mutanosib ravishda kamaytirilgan bo'ladi.

Umumiy ta'lim maktablarini, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini bitirib chiqqan yoshlarni, shuningdek, 15 yoshdan 18 yoshga qadar bo'lgan boshqa shaxslarni ishga va ishlab chiqarishda kasb-hunar ta'limi olishga qabul qilish broni korxonalar va tashkilotlar uchun belgilab qo'yilishi mumkin.

18 yoshga qadar bo'lgan xodimlarni ma'muriyat tashabbusi bilan ishdan bo'shatishda, ishdan bo'shatishning umumiy qoidalariga rioya qilishdan tashqari, voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyaning roziligi bilangina yo'l qo'yiladi. Bunda korxonaning tugatilishi, shtatining qisqartirilishi, egalab turgan lavozimiga noloyiqligi, ishni ilgari bajarib kelgan shaxs shu ishga qayta tiklanishi sababli ishdan bo'shatishga alohida hollardagina yo'l qo'yiladi va mazkur xodim, albatta, boshqa ishga joylashtiriladi.

16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan ishchi va xizmatchilar uchun kuniga 6 soatdan, 15 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan ishchi va xizmatchilar uchun kuniga 4 soatdan ortiq bo'lmagan ish vaqti muddati belgilangan.

15 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan maktab o'quvchilari kuniga ikki soatdan ortiq, 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan maktab o'quvchilari esa kuniga 3 soatdan ortiq ishlashlari mumkin emas.

Basharti maktab o'quvchisi ta'til paytida ishlasa, bu holda uning uchun ham kuniga to'rt soatdan ortiq bo'lmagan ish vaqti belgilanadi.

O'smirlarga ularning iltimosiga ko'ra to'liqsiz ish haftasi sharoitida moslashuvchan jadval bo'yicha ishlashga, shuningdek uyda ishlashga ijozat berilishi mumkin, bunda o'quv mashg'ulotlari tig'iz kunlarda ishdan xoli tanaffuslar ham berilishiga yo'l qo'yiladi. (Ishni ta'lim bilan birga qo'shib olib borayotgan shaxslar uchun imtiyozlar mehnat qonunchiligida qayta ko'rib chiqilishi kerak.)

O'qib turib ishlayotgan o'quvchilarga ta'til paytida ishlangan har oy uchun ikki ish kuni hisobidan beriladi va ishlangan vaqtga mutanosib ravishda haq to'lanadi.

Ish vaqti qisqartirilgan hollarda 18 yoshga to'lmagan xodimlarga ish haqi kunlik ish vaqti to'liq bo'lgan tegishli toifadagi xodimlarga beriladigan miqdorda to'lanadi. O'quv yili davomida ham o'qib, ham ishlayotgan o'smirga esa ishlagan vaqtiga mutanosib ravishda yoki bajargan ishiga qarab ish haqi beriladi. Ammo bunda korxonada, muassasa, tashkilot unga qo'shimcha haq belgilashga yoki boshqa xil imtiyozlar va afzalliklar berishga haqlidir.

O'qib turib ishlayotgan o'smir ishdan bo'shashi haqida uch kun avval ma'muriyatni yozma ravishda ogohlantirgandan keyin ishdan bo'shashi mumkin. Ma'muriyat esa ota-onalaridan birining yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi arizasiga binoan; basharti ishni davom ettirish ularning sog'lig'i uchun xavfli bo'lsa, mehnat muhofazasi ustidan nazorat olib boruvchi organlarning va voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyaning yozma ravishdagi ruxsatnomasi bo'lgan taqdirdagina o'quvchini ishdan bo'shata oladi.

Mehnat nizolari

Ish beruvchi va xodim o'rtasida mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarni, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat shartlarini

qo‘llanish yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar **yakka mehnat nizolari** deb ataladi.

Yakka mehnat nizolari mehnat nizolari komissiyalari tomonidan, tuman (shahar) sudlari tomonidan ko‘rib chiqiladi.

Mehnat nizolari komissiyalari jamoa shartnomasida, agar u tuzilmagan bo‘lsa, ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo‘mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi o‘rtasidagi kelishuvga muvofiq tuzilishi mumkin. Mehnat nizolari komissiyasi mehnat nizosini ariza berilgan kundan e‘tiboran o‘n kun muddat ichida ko‘rib chiqishi shart. Ariza bergan xodim komissiya ishida o‘zi ishtirok etadi. Agar u kelish imkoniyati yo‘qligini bildirgan bo‘lsa, nizo xodimning ishtirokisiz ko‘rilishi mumkin.

Mehnat nizolari komissiyasi qaror qabul qiladi, qaror majlis raisi va kotibi tomonidan imzolanadi.

Mehnat nizolari komissiyasining qarori bu qaror ustidan shikoyat qilish uchun belgilangan o‘n kunlik muddat o‘tgandan keyin uch kunda ish beruvchi tomonidan bajarilishi kerak. Basharti ish beruvchi belgilangan muddat ichida komissiya qarorini bajarmasa, mehnat nizolari komissiyasi tomonidan xodimga ijro varaqasi kuchiga ega bo‘lgan guvohnoma beriladi.

Agar xodim yoki ish beruvchi belgilangan muddat ichida tuman (shahar) sudiga mehnat nizosini hal etish to‘g‘risidagi ariza bilan murojaat etsa, guvohnoma berilmaydi.

Mehnat nizolari komissiyasi bergan va olinganidan keyin ko‘pi bilan **uch oy** ichida tuman (shahar) sudiga taqdim etilgan guvohnoma asosida sud ijrochisi mehnat nizolari komissiyasining qarorini **majburiy tarzda** ijro ettiradi. Basharti mehnat nizolari komissiyasi **o‘n kunlik** muddat ichida mehnat nizosini ko‘rib chiqmasa yoki hal etmasa, manfaatdor xodim ushbu nizoni ko‘rishni tuman (shahar) sudiga o‘tkazishga haqlidir.

Sudga yoki mehnat nizolari komissiyasiga murojaat etish uchun quyidagi muddatlar belgilanadi:

- ishga tiklash nizolari bo'yicha — xodimga u bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganligi haqidagi buyruqning nusxasi berilgan kundan boshlab **bir oy**;

- xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash haqidagi nizolar bo'yicha — zarar yetkazilganligi ish beruvchiga ma'lum bo'lgan kundan boshlab **bir yil**;

- boshqa mehnat nizolari bo'yicha — xodim o'z huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab **uch oy**.

Davlat ijtimoiy sug'urtasi

Mehnat Qonunlarida barcha xodimlar davlat yo'li bilan ijtimoiy sug'urta qilinishlari ko'rsatilgan. Bu badal to'lov asosida amalga oshadi.

Sug'urta qilingan xodimlar, tegishli hollarda esa ularning oilalari ham davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'lari hisobidan:

- vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqalari, bundan tashqari ayollar homiladorlik va tug'ish nafaqalari;

- bola tug'ilganda beriladigan nafaqalar;

- davlat tomonidan beriladigan yoshga doir, nogironlik va boquvchisini yo'qotganlik pensiyalari;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to'lovlar bilan ta'minlanadilar.

Davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'laridan sanatoriy-kurortlarda davolanish, dam olish, sug'urta qilingan xodimlarning shifobaxsh (parhez) taomlari uchun haq to'lash, bolalarning sog'lomlashtirish lagerlarini ta'minlab turish, davlat ijtimoiy sug'urtasiga doir boshqa tadbirlar uchun ham belgilangan tartibda foydalaniladi.

Pensiya ta'minoti

Mehnat qilgan shaxs vaqti-soati yetganda pensiya olish huquqiga ega. Pensiya olish uchun faqat mehnat qilgan, pensiya yoshiga yetgan bo'lishi shart emas.

Davlatimizda bir necha pensiya turlari mavjud. Ular: *yoshiga doir pensiya, nogironlik pensiyasi, boquvchisini yo'qotganlik pensiyasidir.*

Yoshiga doir pensiya sug'urta qilingan xodimlarga umumiy asoslarda: **erkaklar** – oltmish yoshga to'lgan bo'lib, umumiy mehnat staji yigirma besh yildan kam bo'lmagan taqdirda; **ayollar** – ellik to'rt yoshga to'lgan bo'lib, umumiy mehnat staji yigirma yildan kam bo'lmagan taqdirda tayinlanadi.

Pensiya sug'urta qilingan xodimlarning ayrim toifalariga pensiya yoshi kam bo'lganda, tegishli hollarda esa mehnat staji kam bo'lganda ham tayinlanadi.

Nogironlik pensiyasi sug'urta qilingan xodimlarga – nogironlik mehnatda mayib bo'lish yoki kasallikka chalinganligi tufayli kelib chiqqan bo'lsa, mehnat faoliyatining muddatidan qat'i nazar, to'lanadi.

Boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi mehnatda mayib bo'lish yoki kasb kasalligi tufayli vafot etgan boquvchining mehnatga qobiliyatsiz oila a'zolariga, uning mehnat faoliyatining muddatidan qat'i nazar, tayinlanadi.

O'zbekiston Respublikasida pensiya to'lash asoslari

Pensiyalarni pensioner istiqomat qilib turgan joydagi **ijtimoiy ta'minot organlari to'laydi.**

Davlat pensionerlarning turiga qarab ularga to'lanadigan pensiyalarning miqdorini, to'lash tartibini belgilab qo'ygan.

Mehnat qobiliyatini vaqtincha yo'qotgan shaxslarga, ular qayta ko'rikdan o'tib, mehnatga qobiliyatli deb topilgan oyning oxirigacha, lekin nogironlik belgilab qo'yilgan kungacha bo'lgan muddatga to'lanadi.

Nogiron *mehnat qobiliyatini yo 'gotganligi tufayli* yoki *umumiy kasallik oqibatida nogiron deb tan olingan* taqdirda, agar pensiya to'lash to'xtatilgandan keyin besh yildan ortiq vaqt o'tmagan bo'lsa, ilgari tayinlangan pensiyani to'lash nogironlik belgilangan kundan boshlab davom ettiriladi. Agar besh yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa, pensiya yana umumiy asoslarda tayinlanadi.

Chin yetim bolalarga to'liq davlat ta'minotida turgan davrida eng kam oylik ish haqining 100 foizi miqdorida pensiya to'lanadi.

Ota-onasining biridan ajralgan va to'liq davlat ta'minotida turgan bolalarga eng kam oylik ish haqining 50 foizi miqdorida pensiya to'lanadi.

Qariyalar va nogironlar internat uylarida (pansionatlarda) yashovchi yolg'iz pensionerlarga pensiya bilan ular ta'minoti uchun sarf-xarajat o'rtasidagi farq, lekin tayinlangan pensiyaning kamida 10 foizi, urush nogironlariga esa kamida 20 foizi to'lanadi. Internat uylarida yashovchi ruhiy bemor pensionerlarga pensiya to'lanmaydi.

Pensionerlar statsionar davolanishda bo'lgan davrda pensiyalarini to'la oladilar.

Pensionerlar ozodlikdan mahrum qilingan taqdirda tayinlangan pensiyani to'lash ozodlikdan mahrum qilingan davr uchun to'xtatib qo'yiladi.

Pensionerlar vafot etgan oy uchun olinmay qolgan pensiya puli uning oila a'zolariga oyning u vafot etgunga qadar o'tgan kunlari uchun to'lanadi.

Vafot etgan pensionerning dafn marosimini o'tkazish uchun **ikki oylik pensiya miqdorida**, lekin eng kam ish haqining ikki hissasidan oz bo'lmagan miqdorda dafn etish nafaqasi uning dafn marosimini o'tkazgan shaxsga to'lanadi.

Bu pullar pensioner vafot etgandan keyin **6 oy** ichida murojaat etilgan taqdirda to'lanadi.

Pensiya miqdori ish stajining muddatiga bog'liq bo'lib, quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- pensiyaning tayanch miqdori;
- ish staji uchun pensiyaning oshirilishi;
- pensiyaga qo'shiladigan ustama haqlardan.

Yoshiga doir to'liq pensiyani hisoblab chiqarish uchun, ishdagi tanaffuslar mavjudligidan qat'i nazar, butun mehnat faoliyati davomidagi istalgan ketma-ket besh yillik o'rtacha oylik **ish haqi** qilib olinadi.

O'rtacha oylik ish haqi ketma-ket ishlagan oltmish kalendar oydan ish haqining umumiy miqdorini oltmishga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bunda pensiya so'rab murojaat etgan kishining xohishiga binoan ishga kirish yoki ishdan bo'sh munosabati bilan ish kunlari soni to'liq bo'lmagan oylar ishlangan to'liq kalendar oylar sifatida hisobga olinadi.

Pensiyani hisob-kitob qilish uchun eng kam ish haqining **yetti hissasidan ortiq bo'lmagan ish haqi** olinadi.

Pensiyani hisoblab chiqarish uchun ish haqiga amaldagi qoidalarga ko'ra sug'urta badallari olinadigan mehnat haqining barcha turlariga qo'shiladi, amaldagi ish haqi to'lash tizimida nazarda tutilmagan bir marta-lilik xususiyatiga ega bo'lgan to'lovlar bundan mustasnodir.

Pensiya so'rab murojaat etgan kishining xohishiga binoan o'quv davrida to'langan stipendiya ish haqiga tenglashtiriladi. Ma'lumki, ayrim talabalar imtiyozli stipendiyalar oladilar, ularning stipendiya miqdorlari ba'zi ish haqidan ko'proq.

O'zbekiston Respublikasida mehnat qilgan har bir xodim o'z faoliyatlarini amalga oshirish va mehnat qilish huquqiga doir muomalalarini qonun asosida tartibga solinishini talab qilishda mehnat qonun hujjatlari yordam beradi.

Ana shu maqsadda mehnat qonunlarini o'rgandik.

Savol va topshiriqlar

1. 15 yoshli shaxs ishlash uchun xususiy firma rahbariga murojaat qildi. Rahbar uni ishga olishdan avval o'z talablarini qo'ydi. Ular quyidagilardan iborat edi:

- qanday ish bo'lsa bajarish;
- hamma bilan barobar ishlash;
- ish vaqti tugamasdan ish joyidan ketmaslik.

A. Rahbar haqmi?

B. Qaysi qonun bilan voyaga yetmaganlar ishi kafolatlanadi?

D. 15 yoshdan ishga qabul qilinganlar haftasiga necha soat ishlashi mumkin?

2. 15 yoshdagi G. oilaviy sharoiti og'ir bo'lganligi sababli ishga kirishi shart bo'lib qoldi. Korxonada rahbari uni ishga qabul qilishdan voz kechdi va qonun bo'yicha G. 15 yoshida ishlashi mumkin emasligini aytdi.

A. 15 yoshdan mehnat huquqi beriladimi?

B. Qanday hujjatlar bilan G. o'z huquqini amalga oshirishi mumkin?

D. Korxonada rahbari haqmi?

3. Tegishli qonun hujjatlari asosida masalani yeching:

18 yoshga to'lmagan M. qurilishda yordamlashar edi. U yuk ko'taruvchi kranni boshqarishni juda havas qilar va prorasga: «Meni o'sha yerga ishlashga qo'ying», — deb ko'p yalindi. Proras ruxsat bermadi.

A. Proras nimaga asosan M. ga tepada ishlashni man qildi?

B. Voyaga yetmaganlar mehnati qanday qonun asosida kafolatlanadi?

4. Yo'llanma bilan ishga kelgan yosh mutaxassisga kafedra mudiri 3 oy sinov muddatidan keyin ishga qabul qilishi yoki qilmasligini aytishini ma'lum qildi.

Kimlarga sinov muddati o'rnatiladi? Qonun bilan asoslab bering.

5. Uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayol ish beruvchidan unga haftasiga 35 soatlik ish vaqti o'rnatishini iltimos qildi. Rahbar korxonada haftalik ish vaqti 40 soat, deb ayolning iltimosini rad etdi.

A. Topshiriqni mehnat qonuniga kiritilgan yangiliklar asosida bajaring.

B. Rahbarga qonun doirasida ish ko‘rish lozimligini isbotlab bering.

6. Bolasi 3 yoshga to‘lgunga qadar o‘z hisobidan ta‘til olgan xodim ishga bir oy oldindan keldi va ariza berdi. Rahbar uning o‘rnida boshqa xodim ishlashini, unga bir oydan keyingina xodimni o‘z vazifasiga qo‘yishini bildirdi.

A. Kim haq?

B. Xodim o‘rniga ishga olingan shaxs bilan mehnat munosabati qanday tugatiladi?

Topshiriqni qonun asosida bajaring.

7. 17 yoshli xodim ishdan bir soat oldin ketishini bildirib, rahbardan ruxsat so‘radi. Rahbar hamma bilan bir vaqtda ishdan ketish kerakligini aytdi.

A. Kim haq?

B. Voyaga yetmagan shaxs kuniga, haftasiga necha soat ishlaydi?

8. Bob mavzulariga oid 5—10 ta test tuzib keling.

VI b o b

OILA HUQUQI ASOSLARI

Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirishda, hech shubhasiz, oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir.¹

I. Karimov

Oila huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi

Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumidan boshlab nikoh munosabatlari mavjud. Ilk davrda odamlar bilar-bilmas er-xotin, ota-ona, farzand tuyg'ularini his qilib, bir-birlari orasida burchlarini ham bajarar edilar. Avvalo, bu munosabatlar «guruh nikoh», keyinchalik «juft nikoh» deb ataldi. Jamiyatda inson ongi rivoj topgan sari nikoh munosabatlarida ham o'zgarishlar yuzaga keldi. Jamiyatdagi urug'chilik davri — onalik davridan patriarxat — otalik davriga o'ta boshladi. Bu davrga kelib erkaklarda o'z xotinigga, ulardan tug'ilgan farzandlarga, topilgan daromadiga o'zi ega bo'lish tuyg'usi vujudga keldi. Bu davr sivilizatsiya deb atalib, yakka nikoh — monogamiyaning kelib chiqishiga asos soladi. Shunday qilib, nikoh munosabatidagi o'zgarishlar oilada ham ulkan o'zgarish tug'dirdi.

Urug'chilik davrida ham, bugun ham oilaviy munosabatdagilarning asosiy maqsadi bir-birlariga yordam berish, tarbiyalash, g'amxo'rlik qilish xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, bu tashkilotda eng yaqin insonlar birlashdi. Ma'lumki, kishi oilada rivojlanadi, kamol topadi. Mustaqil respublikamiz kelajagiga o'z hissasini qo'shadigan shaxs eng avvalo oilada tarbiyalanadi. **Oila, nikohdagilarning o'rtasida ahillik bo'lsagina, mustahkam bo'la oladi.** Shuning uchun nikoh nima,

¹ *Islom Karimov*. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T.: «Ma'naviyat», 2008. 53-b.

qanday tuziladi, oila nima, jamiyatimizda uning o'rnini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oila bu ota-ona, er-xotin, farzandlar va qarindosh-urug'lardan tuzilgan uyushma bo'lib, oila a'zolari o'rtasida mulkiy va shaxsiy huquq, majburiyatlarni vujudga keltiradi. **Oila davlat himoyasidadir.**

Oilaning davlatimizning kelajagidagi o'rniga keng baho berib, asosiy qonun — Konstitutsiyaning «*Jamiyat va shaxs*» bobida oila jamiyatning asosiy bo'g'ini ekanligi, u davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligi tasdiqlangan.

Oila munosabatlari «*O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi*» bilan tartibga solinadi. Bu munosabatlar nikoh, er-xotin, ota-ona, farzandlar, oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi munosabatlardir.

Oila qonunlarining asosiy vazifalari oilani mustahkamlashdan, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a'zolarining mas'ullikni his etishi biron-bir shaxsning oila masalalariga o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'ymaslik, oila a'zolari o'z huquqlarini to'sqinliksiz amalga oshirishi hamda bu huquqlarning himoya qilinishidan iboratdir.

Nikoh erkak va ayol o'rtasida tuzilgan ixtiyoriy bitim bo'lib, FHDYda — fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organi orqali rasmiylashtiriladi. Nikoh yoshiga yetish, turmush qurish uchun unga har tomonlama tayyor bo'lish, yaxshi kasbni egalash, er-xotin oldida turgan burchlarini tushuntirish ota-onaning vazifasidir.

Erkak va ayol o'rtasidagi munosabatni, albatta, rasmiylashtirish shart. Chunki ikki shaxs rasmiylashtirilmagan nikohiy munosabatda yashasalar, ular o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy munosabatlar qonuniy tarzda tartibga solinmaydi. Masalan, ajrim, nafaqa olish,

vorislik huquqi, turar joy, farzandlarga bo'lgan muam-molar faqat qonun orqali hal qilinadi.

Qonun nikohdan o'tishning majburiy shartlari va tartiblariga rioya etilishini talab qiladi.

Nikohdan o'tishning ***birinchi sharti*** — nikohlashishga kelishganlarning o'zaro ixtiyoriy roziligi. ***Ikkinchidan***, qonun uchun bo'lajak kelin-kuyovning nikoh yoshiga yetgan-yetmaganligi muhimdir. **Ayollar uchun 17, erkaklar uchun 18 yosh nikoh yoshi deb belgilangan.** Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda nikoh yoshi bir yilga kamaytirilishi mumkin. ***Uchinchidan***, agar tomonlarning biri boshqa nikohda turgan bo'lsa, nasl-nasabi shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tutashgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek, farzandlikka olinganlar o'rtasida nikoh tuzish mumkin emas. ***To'rtinchidan***, nikohlanuvchi shaxslarning loaqal bittasi ruhiy kasal yo-ki aqli zaif bo'lsa va sud tomonidan muomalaga layoqat-siz deb topilgan bo'lsa, nikoh tuzish mumkin emas.

Nikohni qayd qilishning muayyan tartibi ham bor. Bu tartibga ko'ra bo'lajak er bilan xotin nikohdan o'tish-dan oldin ariza berib, nikohni qayd etish organlari xodimlaridan nikohdan o'tish shartlari va tartibi bilan, er-xotinning hamda ota-onalarning huquq va burchlari bilan tanishadilar. So'ngra nikohni qayd qilish kuni belgilanadi. Kamida bir oy o'tgach nikoh qayd qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksining 17-mod-dasida nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tka-zish, shuningdek, tibbiy-irsiy hamda oilani rejalashtirish masalalari bo'yicha maslahat berish nikohlanuvchi shaxslarning roziligi bilan davlat sog'liqni saqlash tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladi.

Tibbiy ko'rikdan o'tish nikohlanuvchi shaxslarning roziligi bilan amalga oshirilishi qonunda ko'rsatilgan bo'lishiga qaramasdan, bo'lajak er-xotin bir-birlarini majburlab bo'lsa ham shu ko'rikdan albatta o'tishi lo-

zim. Chunki hayotda nikohlanuvchilarning biri tanosil kasalligi yoki odam immuniteti taqchilligi virusi (OITS infeksiyasi) borligini yashirganligi tufayli qancha azob chekkanligi ma'lum. Qonunga asosan shunday faktlar mavjud bo'lsa, nikohlanuvchilarning ikkinchi tomoni – kasalligini yashirgan shaxs bilan bo'lgan **nikohini haqiqiy emas deb topishni** talab qilish huquqiga ega.

Er va xotinning huquq va majburiyatlari

Nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida ro'yxatga olingan paytdan boshlab nikohni tuzganlar er-xotin deb hisoblanadilar va shu paytdan e'tiboran ular o'rtasida er-xotinlik huquq va majburiyatlari vujudga keladi.

Bu majburiyatlar *shaxsiy* va *mulkiyga* bo'linadi.

Oilada er-xotin **teng huquqli** hisoblanadi. Teng huquqlilik nikoh tuzish vaqtidan boshlanib, er va xotinning familiya tanlashdagi tengligini vujudga keltiradi. Eri xotining, xotini erining familiasiga o'tishi, har biri o'z familiasida qolishi mumkin. Er xotinini majburlab o'zining familiasiga o'tishini talab qilishi qonunda taqiqlanadi.

Er-xotin bolalar tarbiyasida va oilaviy turmushning barcha masalalarini birgalikda hal qilish huquqiga egadirlar.

Er-xotin har biri o'zi tanlagan kasbi, mutaxassisligi, mashg'ulot turida ishlash huquqiga ega. Er va xotin yashash joylarini tanlashda ham teng huquqli. Bundan er o'z uyida, xotin o'z uyida yashashi kerak, degan ma'no chiqmaydi. Lekin turar joy masalasida er va xotin tinchtotuv yashash imkoniyatini ko'zlab, oilani saqlash maqsadida bu masalaga yondashishi lozim.

Mulkiy huquq va majburiyatlarda er va xotinning mulkka bo'lgan huquq va burchlari ko'rinadi. Er va

xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulklari, shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga olingan mol-mulklari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning **birgalikdagi umumiy mulki** hisoblanadi.

Er va xotin ularning birgalikdagi umumiy mulki bo'lgan mol-mulikka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishda **teng huquqlarga egadirlar**.

Er va xotindan birining umumiy mol-mulkini tasarruf etishi bilan bog'liq bitim tuzilganda bu harakat boshqasining roziligiga ko'ra amalga oshirilayotganligini anglatadi.

Er va xotinning nikohga qadar o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulki, shuningdek, ulardan har birining nikoh davomida hadya, meros tariqasida yoki boshqa bepul bitimlar asosida olgan mol-mulki ulardan har birining **o'z mulki** hisoblanadi.

Qimmatbaho buyumlar va zeb-u ziynatlardan boshqa shaxsiy foydalanishdagi buyumlar (kiyim-bosh, poy-abzal va boshqa shu kabilar), garchi nikoh davomida er va xotinning umumiy mablag'i hisobiga olingan bo'lsa ham, ulardan foydalanib kelgan er va xotinning **xususiy mulki** hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksida zamon talabidan kelib chiqib er va xotin mol-mulkingining shartnomaviy tartiblari o'rnatilgan.

Nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikohda bo'lgan davrida va (yoki) er va xotin nikohdan ajratilgan taqdirda ularning mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvi **nikoh shartnomasi** deb hisoblanadi.

Nikoh shartnomasi nikoh davlat ro'yxatiga olinguniga qadar ham, shuningdek, nikoh davrida ham tuzilishi mumkin.

Nikoh shartnomasi **yoza shaklda tuziladi va notarial tartibda tasdiqlanishi** lozim.

Nikoh shartnomasi er va xotinning mavjud mol-mulkiga nisbatan ham, bo'lg'usi mol-mulkiga nisbatan ham tuzilishi mumkin.

Nikoh shartnomasi er-xotinning kelishuvi bilan istalgan vaqtda o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin.

Nikohning tugatilishi

Ajrim yoki nikohning tugatilishiga quyidagilar asos bo'ladi:

1) er yoki xotindan birining vafot etishi yoki sud tomonidan o'lgan deb e'lon qilinishi bilan;

2) er-xotindan birining yoki ikkalasining arizasiga binoan;

3) sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizaga muvofiq.

Er-xotin fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida yoki sudda ajralishlari mumkin.

Er-xotin o'zaro roziligi bo'lganda yoki birining imzosiga binoan fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida nikohdan ajratish mumkin. Bunday holatlarda er-xotin bir-biridan ajralish to'g'risida ariza bergan kundan boshlab **uch oy o'tgandan keyin** ariza rasmiylashtiriladi va er-xotinga ajralganliklari to'g'risida guvohnoma beriladi.

Er-xotindan birining arizasiga binoan nikoh bekor qilinishida quyidagi sabablar bo'lishi shart:

1) bir tomon bedarak yo'qolgan deb topilsa;

2) sud tomonidan ruhiyati buzilishi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa;

3) sodir qilgan jinoyati uchun uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan bo'lsa, o'rtada voyaga yetmagan bolalari borligidan qat'i nazar, er-xotindan birining arizasiga binoan FHDY da nikohdan ajratiladi. Nikohdan ajralish ishlari sud

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida da'vo ishlarini hal qilish uchun belgilangan tartibda ko'riladi.

Sud er-xotinni yarashtirish choralarini ko'radi. Sud ishning ko'rilishini boshqa vaqtga qoldirib, er-xotonga yarashish uchun **olti oygacha muhlat** berishga haqli.

Sud agar er bilan xotinning bundan buyon birgalikda yashashiga va oilani saqlab qolishga imkoniyat yo'q deb topsa, ularni **nikohdan ajratadi**.

Nikohdan fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida ajratilganda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organida nikohdan ajratilganlik ro'yxatga olingan kundan, nikohdan sudda ajratilganda esa sudning hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab nikoh tugatiladi.

Ajrashganlar o'rtasida *mulkiy* va *nomulkiy* nizolar vujudga keladi. **Mulkiy nizolar** er-xotinning birga olgan mulkiga, turar joyiga, hadya mulklariga, omonat kassasida pul va boshqa mulklariga qaratilgan bo'lib, o'zaro kelisha olmasa, sud hal qiladi.

Nomulkiy munosabatga farzand va uning taqdiri bilan bog'liq er (xotin)ning o'z familiyasini o'zgartirish masalalari kiradi. Farzand kim bilan qolishi, farzand bilan bog'lanish, uning tarbiyasida ishtirok etish muammolari eng og'ir va tashvishlidir. Chunki ajrashganlarning ayrimlari eri (xotini) bilan birgalikda farzandlaridan ham voz kechishadi, ayrimlari esa farzandini ko'rishga zor bo'ladi.

Farzand masalasi sud qaroriga binoan hal qilinadi. Bolalardan qaysi biri otasi yoki onasi bilan qolishi, shuningdek, bolalarning ta'minoti uchun ota-onalarning qaysi biridan qancha miqdorida aliment undirish kerakligi sud qaroriga ko'ra hal qilinadi.

Nikohdan ajratilganda er (xotin)ning o'z familiyasini aniqlash — nikohdan ajratilgandan keyin nikohdagi familiyasida qolish yoki nikohgacha bo'lgan familiyasini qaytarishi mumkin.

Voyaga yetmagan bolalar uchun ularning ota-onalaridan **aliment**, ota-onaning ish haqi (daromadi)dan: **bir bola uchun to'rt dan bir qismi, ikki bola uchun uchdan bir qismi, uch va undan ko'p bola uchun yarmisi miqdorida** undiriladi. Mol-mulkni bo'lish uchinchi shaxslarning manfaatiga daxldor bo'lgan hollarda sud mol-mulkni bo'lish talabini alohida ish yuritish uchun ajratadi.

Sud nikohdan ajratish haqidagi masalani hal qilish bilan birga bir-biridan ta'minot olish huquqiga ega bo'lgan er yoki xotinning iltimosiga ko'ra er yoki xotindan undiriladigan ta'minot miqdorini belgilashi lozim.

Er va xotin bir-birlariga moddiy yordam beradi. Bu Oila Kodeksining 117–121-moddalarida ko'rsatilgan. Jumladan, bular er va xotinning bir-birlariga ta'minot berish majburiyatlari (117-modda); er-xotinning nikohdan ajralgandan keyin bir-biridan ta'minot olish huquqlari (118-modda); er-xotingga beriladigan ta'minot miqdorini belgilash (119-modda); er yoki xotinni ta'minot berish majburiyatidan ozod qilish yoki bu majburiyat muddatini yangilash (120-modda); er-xotinning bir-biridan ta'minot olish huquqining tugashi (121-moddalarda) kabilardir.

Yetarli mablag'ga ega bo'lgan sobiq er (xotin)dan quyidagi asoslarda ta'minot olish huquqi vujudga keladi:

1) sobiq xotin homiladorlik davrida va o'rtada bola tug'ilgan kundan boshlab **uch yil mobaynida**;

2) o'rtadagi nogiron bola **18 yoshga to'lguncha** yoki bolalikdan 1-guruh nogironi bo'lgan bolaga qaragan yordamga muhtoj sobiq xotin (er);

3) nikohdan ajralgunga qadar yoki nikohdan ajralgan paytdan boshlab, **bir yil davomida** mehnatga layoqatsiz qolgan yordamga muhtoj sobiq er (xotin);

4) er yoki xotin nikohdan ajralgan vaqtdan boshlab **besh yil mobaynida** pensiya yoshiga yetgan yordamga muhtoj er yoki xotin agar er-xotin uzoq vaqt nikohda

turishgan bo'lsa, sud tartibida **aliment talab qilish huquqiga egadir.**

Sud yuqorida ko'rsatilgan majburiyatlarda er yoki xotinni ozod qilishi yoxud bu majburiyatni ma'lum muddat bilan cheklashi mumkin. Bu holatlar quyidagilardan iborat: *er-xotin nikohda qisqa vaqt tursalar; agar o'ziga ta'minot uchun mablag'lar to'lashni talab qilayotgan er yoki xotinning nomunosib xulq-atvori natijasida nikoh bekor bo'lgan bo'lsa, ta'minot talab qilayotgan er-xotin spirtli ichimliklarni, kayf beradigan moddalarni iste'mol qilganligi yoki jinoyat qilganligi natijasida mehnat qobiliyatini yo'qotgan bo'lsa; er-xotinning birbiridan ta'minot olish huquqi ularning biri yangi nikohga kirganida tugaydi.*

O'zbekiston Respublikasi oila qonunlarida **nikohni haqiqiy emas** deb topish asoslari ham ko'rsatilgan. Agar nikoh tuzish paytida: *er-xotinning o'z roziligi bo'lmasa, bu roziligini (rozi emasligini) ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lmasa; nikoh tuzishiga bo'lajak er yoki xotin majbur qilingan bo'lsa; nikohlanuvchilar qonunda ko'rsatilgan nikoh yoshiga yetmagan bo'lsalar; nikohlanuvchilarning loaqal bittasi ro'yxatga olingan boshqa nikohda tursa; nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tug'ishgan va o'gay aka-ukalar bilan opasingillar o'rtasida, shuningdek, farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida; loaqal bittasi ruhiyat buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilsa; basharti nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki odam immuniteti taqchilligi virusi (OITS infeksiyasi) borligini boshqasidan yashirgan bo'lsa, shuningdek, soxta nikoh, ya'ni er-xotin yoki ulardan biri oila qurish maqsadini ko'zlamay tuzgan nikoh haqiqiy emas deb topiladi.*

Nikohni haqiqiy emas deb topish sud tartibida amalga oshiriladi.

Nikohi haqiqiy emas deb topilgan shaxslarning mulkiy huquqiy munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi bilan tartibga solinadi.

Nikohning haqiqiy emas deb topilishi shunday nikohdan tug'ilgan yoki nikoh haqiqiy emas deb topilgan kundan keyin **uch yuz kun** ichida tug'ilgan bolalarning huquqlariga ta'sir etmaydi.

O'zbekiston Respublikasida oilaviy, er va xotinning, farzandlarning munosabatlarini tartibga solishda qon-qarindoshlik, qayinbo'yinchilik va quda-andachilik bolalarning nasl-nasabini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Bir umumiy uchinchi shaxsdan (ajdoddan) kelib chiqqan shaxslar qarindoshlar hisoblanadi.

Qarindoshlar *to'g'ri shajara bo'yicha, yon shajara bo'yicha, tug'ishgan, yot aralashmagan va yot aralashganlarga* bo'linadi. To'g'ri shajaradagi qarindoshlar o'z navbatida *birinchi, ikkinchi, uchinchi* va hokazo darajadagi qarindosh hisoblanadi.

Er (xotin) va uning yaqin qarindoshlari bilan xotin (er) qarindoshlarining bir-biriga nisbatan munosabatlari (qayinbo'yinchilik va quda-andachilik) o'zaro huquq va majburiyatlarni keltirib chiqarmaydi.

Bolaning shu onadan tug'ilganligi (onalik) fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organi tomonidan tibbiy muassasaning hujjatlariga ko'ra, bola tibbiy muassasada tug'ilmagan holda esa boshqa dalillarga asosan belgilanadi.

Ayolning nikoh tuzilgandan keyin yoki erining o'limi, nikohdan ajratilganligi yoxud nikoh haqiqiy emas deb topilganligi tufayli nikoh tugaganidan so'ng uch yuz kun ichida tug'ilgan bolasi **nikohda tug'ilgan bola** hisoblanadi.

Agar nikoh tugaganidan keyin uch yuz kun ichida bola tug'ilsa va bu davrda ayol yangi nikohga kirgan bo'lsa, bola yangi nikohda tug'ilgan hisoblanadi.

Bunday hollarda sobiq er yoki uning ota-onasi bolaning nasl-nasabi xususida nizolashish huquqiga ega.

Bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan shaxsning otaligi o'zini bolaning otasi deb tan olgan shaxs va onaning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organiga birgalikda topshirgan arizasiga binoan belgilanadi.

Ona vafot etganda, sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilganda, onaning qayerdaligini aniqlash imkoniyati bo'lmaganda yoki u onalik huquqidan mahrum qilinganda, otalik vasiylik va homiylik organi bilan kelishilgan holda o'zini bolaning otasi deb tan olayotgan shaxsning arizasiga binoan belgilanadi.

Bolaning otasi sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa, otalikni belgilash to'g'risidagi arizani uning nomidan vasiylik va homiylik organining ruxsati bilan uning homiysi berishi mumkin.

Ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning huquq va majburiyatlari

Voyaga yetmagan bolalarning quyidagi huquqlari mavjud: *oilada yashash va tarbiyalanish; ota-onasi va boshqa qarindoshlari bilan ko'rishish; o'z huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish; o'z fikrini ifoda etish; ism, ota ismi va familiya olish; ism va familiyasini o'zgartirish; oilada umumiy mulk, o'z xususiy mulkiga ega bo'lish* va boshqalar.

Har bir bola oilada yashash va tarbiyalanish, o'z ota-onasini bilish, ularning g'amxo'rligidan foydalanish, ular bilan birga yashash huquqiga ega.

Bola o'z ota-onasi tomonidan tarbiyalanish, o'z manfaatlari ta'minlanishi, har taraflama kamol topishi, insoniy qadr-qimmatlari hurmat qilinishi huquqiga ega.

Bola otasi, onasi, bobosi, buvisi, aka-ukalari, opa-singillari va boshqa qarindoshlari bilan ko'rishish huquqiga ega.

Bolaning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uning ota-onasi (ularning o'rnini bosuvchi shaxslar) tomonidan amalga oshiriladi.

Voyaga yetmagan bola qonunga muvofiq to'la muomala layoqatiga ega deb e'tirof etilsa, u o'z huquq va majburiyatlarini, shu jumladan, himoya huquqini mustaqil amalga oshirishga haqlidir.

Oilada bolaning manfaatlariga taalluqli har qanday masala hal qilinayotganda **bola o'z fikrini ifoda qilishga**, shuningdek, **har qanday sud muhokamasi yoki ma'muriy muhokama davrida so'zlashga haqlidir**.

Bola ism, ota ismi va familiya olish huquqiga ega.

Bolaga ism ota-onaning kelishuviga binoan ota ismi — otasining ismiga ko'ra beriladi.

Bolaning familiyasi ota-onaning familiyasiga qarab belgilanadi. Ota-ona turli familiyalarda bo'lganda ota-onaning kelishuviga binoan bolaga otasining yoki onasining familiyasi beriladi. Ota-onaning xohishiga ko'ra bolaga ota yoki ona tomonidan milliy an'analarga ko'ra boboning ismi bo'yicha familiya berilishi mumkin.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organi ota-onaning birgalikdagi arizasiga binoan bola o'n olti yoshga to'lguncha uning manfaatlarini e'tiborga olib, ismini o'zgartirishga, shuningdek, unga berilgan familiyani ham otasi yoki onasining familiyasiga qarab o'zgartirishga haqlidir.

Ota-ona o'z bolalariga nisbatan teng huquq va majburiyatlarga egadirlar. Ota-onalik huquqlari bolalar o'n sakkiz yoshga to'lganlarida (voyaga yetganda), shuningdek, voyaga yetmagan bolalar nikohga kirganlarida hamda qonun bilan belgilangan boshqa hollarda bolalar voyaga yetmasdan to'la muomala layoqatiga ega bo'lganlarida tugaydi.

Ota-ona voyaga yetmagan o'z bolasi bilan birga yashash va uning tarbiyasida ishtirok etish huquqiga ega.

O‘zaro nikohda bo‘lmagan voyaga yetmagan ota-ona ulardan bola tug‘ilganda hamda ularning onaligi va (yoki) otaligi belgilanganda o‘n olti yoshga to‘lishlari bilan ota-onalik huquqlarini mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar.

Ota-ona o‘z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shart.

Ota-ona o‘z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgardir. Ular o‘z bolalarining sog‘lig‘i, jismoniy, ruhiy, ma‘naviy va axloqiy kamoloti haqida g‘amxo‘rlik qilishlari shart.

Bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish ularning ota-onasi zimmasiga yuklatiladi.

Ota-onalik huquqi bolalar manfaatlariga zid tarzda amalga oshirilishi mumkin emas. Bolalar manfaatlarini ta‘minlash ota-ona g‘amxo‘rligining asosini tashkil qilishi lozim.

Ota-onalik huquqini amalga oshirishda ota-ona bolalarining jismoniy va ruhiy sog‘lig‘iga, axloqiy kamolotiga zarar yetkazishga haqli emas. Bolalarni tarbiyalash usullari mensimaslik, shafqatsizlik, qo‘pollik, insoniy qadr-qimmatni kamsituvchi muomaladan, bolalarni haqoratlash yoki ekspluatatsiya qilishdan xoli bo‘lishi kerak.

Boladan alohida yashayotgan ota (ona) bola bilan ko‘rishish, uning tarbiyasida ishtirok etish va ta‘lim olishi masalasini hal etishda qatnashish huquqiga ega.

Bobo, buvi, aka-uka, opa-singil va boshqa yaqin qarindoshlar bola bilan ko‘rishib turish huquqiga ega.

Ota-ona o‘z farzandlari oldida burchlarini g‘ayriqonuniy asosda bajarmasalar, ular otalik (onalik) huquqidan sud qarori asosida mahrum qilinadi.

Oila Kodeksining 78-moddasiga binoan ota-onalik huquqidan mahrum qilish quyidagi hollarda:

- ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, shu jumladan, aliment to‘lashdan bo‘yin tovlasa;

● uzrsiz sabablarga ko'ra o'z bolasini tug'uruqxona yoki boshqa davolash muassasasidan, tarbiya, aholini ijtimoiy himoyalash muassasasi va shunga o'xshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortsa;

● ota-onalik huquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lsa, jumladan, jismoniy kuch ishlatsa yoki ruhiy ta'sir ko'rsatsa;

● muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka mubtalo bo'lgan bo'lsa;

● o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bo'lsa, **ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi mumkin.**

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-ona qaysi bolaga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bo'lsa, shu bolaga nisbatan bo'lgan qarindoshlik faktiga asoslangan barcha huquqlardan, shu jumladan, undan ta'minot olish, shuningdek, bolali fuqarolar uchun **qonun hujjatlarida belgilangan imtiyozlar va nafaqalar olish huquqlaridan** mahrum bo'ladi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi ota-onani o'z bolasiga ta'minot berish majburiyatidan ozod qilmaydi.

Farzandlarning huquq va burchlari

Farzandlar ham ota-onalarining oldida o'z burchlarini bajarishlari shart. Bu burchlar, ayniqsa, mehnat qobiliyatini yo'qotgan, kasal bo'lgan, boquvchisiz qolgan ota-onalarga g'amxo'rlik qilishdan iboratdir. Farzandlar burchlarini bajarishlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasida, jinoyat, nikoh va oila qonunlarida ko'rsatilgan.

Qonun ajrim bilan birgalikda, agar talab qilsalar, voyaga yetmagan farzandga nafaqa to'lashni ham hal qilish yo'llarini ko'rsatgan.

Alimentni ota yoki ona to'lashi mumkin. Farzand kimning qaramog'ida qolsa, o'sha shaxsga aliment olish huquqi beriladi. Aliment miqdori yuqorida ko'rsatildi. Voyaga yetgan farzandlar esa o'z navbatida, ota-onalari talab qilsalar, ularga ham aliment to'laydilar. Faqat aliment sud hay'ati belgilagan miqdorda amalga oshiriladi. Ota-onaga to'lanadigan aliment aniq miqdorda ko'rsatilmagan.

Nikohda turgan ota-onalardan tug'ilgan farzandning familiyasi ota-onasining nikohi haqidagi hujjat bilan belgilanadi.

Farzandlikka olish tartibi

Har bir voyaga yetgan erkak va ayol, fuqarolar farzandlikka olish huquqiga ega. Faqat qamoqdagilar, ota-onalik huquqidan mahrum qilinganlar, ruhiy kasallar, muomalaga layoqatsizlar yoki narkologiya muassasalarida ro'yxatda turuvchilar, jinoiy jazoga tortilganlar bunday huquqdan foydalanishdan mahrumdirlar.

Farzandlikka olish haqidagi ariza farzandlikka oluvchi shaxs turgan joydagi yoki farzandlikka olinuvchi turgan joydagi vasiylik va homiylik organiga beriladi. Farzandlikka olishga faqat voyaga yetmagan bolalarga nisbatan va ularning manfaatlarinigina ko'zlab yo'l qo'yiladi.

Farzandlikka oluvchining iltimosiga ko'ra farzandlikka olinuvchining familiyasi va ota ismi — farzandlikka oluvchining familiyasi va ismiga qarab berilishi, shuningdek, farzandlikka olinuvchining ismi o'zgarishi mumkin. Farzandlikka olinish sir saqlanadi.

Farzandlikka olinishning sir saqlanishini ta'minlash maqsadida farzandlikka olinuvchi bolaning tug'ilgan joyi haqidagi yozuvini, uning tug'ilgan vaqti haqidagi yozuvni o'zgartirishi mumkin. Farzandlikka olishni sir saqlash qonun bilan himoya qilinadi.

Ma'lumki, ayrim bolalar otasiz-onasiz qolishlari mumkin. Bu holatlar bolaning ota-onasi vafot etishi tufayli ota-onasi otalik-onalik huquqlaridan mahrum etilganligi, ota-onasi kasalligi yoki boshqa sabablarga ko'ra vujudga keladi. Bunday sharoitda qolgan bolalarga vasiylar va homiylar belgilanadi.

Vasiylik va homiylik

Vasiylik va homiylik tuman yoki shahar hokimiyatining qarori bilan belgilanadi.

Vasiylik o'n to'rt yoshga to'lmagan bolalarga va sud tomonidan ruhiy kasalligi yoki zaifligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslarga nisbatan belgilanadi.

Homiylik o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan o'smirlarga hamda kasalligi sababli mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan voyaga yetgan shaxslarga, shuningdek, sud tomonidan muomala layoqati cheklangan shaxslarga nisbatan belgilanadi.

Vasiylik va homiyliklarni vasiylik va homiylik organlari tayinlaydilar. Ular o'z roziligi bilangina vasiy yoki homiy bo'lishlari mumkin. Vasiy va homiy bo'ladigan shaxslar odobli, ongli, o'z vazifalarini bajarish mas'uliyatini biladiganlar bo'lishi shart. Ular ota-onaning o'rnini bosa olish darajasida bola tarbiyasida qatnashishlari, unga mulkiy va shaxsiy yordam berishlari kerak.

Vasiylik va homiylik bola 14 yoshga yoki 18 yoshga yetganda, vasiy yoki homiy vafot etsa, muomala layoqati cheklangan shaxslarga sudning hal qiluvchi qarori bilan ular endi muomalaga layoqatli deb tanilsa, tugaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksida bolalarni oila tarbiyasiga olish (patronat) ham belgilangan. Ota-onasiz qolgan bolalarni ayrim fuqarolarimiz o'z roziliklari bilan tarbiyaga olishlari mumkin.

Tarbiya olayotgan shaxsning maishiy sharoitlari va

oila a'zolarining salomatligi tekshirilgandan keyin bolani tarbiyaga olish masalasi hal qilinib, tegishli organlar tomonidan rasmiylashtiriladi.

O'n yoshga to'lgan bolalar ularning roziligi bilan tarbiyaga beriladi. Bolalarni oilaga tarbiyalashga berish tartibi va sharoitlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining Oila qonunlarida Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish ham tartib doirasiga tushirilgan. Tug'ilish, o'lish, nikoh tuzish, nikohdan ajrashish, farzandlikka olish, otalikni belgilash, ism, ota ismi va familiyasini o'zgartirish masalalari shular jumlasiga kiradi.

Qonunning asosiy maqsadi bironta fuqaro oilada hi-moyasiz qolmasligini, oila davlat himoyasida ekanligini bildirishdir.

Savol va topshiriqlar

1. FHDY xodimi ariza bergan kelin bo'lajak kuyovning jiyani ekanligini bilgach nikohni rasmiylashtirishdan voz kechdi.

FHDY xodimi haqmi?

2. Bo'lajak kuyov 18 yoshda, kelin esa 16 da, ular farzand kutishmoqda. Qizining homiladorligini bilgan otanasi uning erga tegishiga qarshi emas.

Masala qanday yechiladi?

3. FHDY organida nikohdan o'tishda S. boshqa nikohdagi va bolasi borligini bo'lajak xotini M.dan yashirgan edi.

Bu nikoh qonuniy deb hisoblanadimi? Agar qonuniy kuchga ega bo'lmasa, M. sudga murojaat qilish huquqiga egami?

4. Turar joyga ega bo'lish maqsadida I. boshqa shaharga ko'chib ketmoqchi. D. ismli ayol bilan nikohni rasmiylashtirdi va uning uyida yashash uchun ro'yxatdan o'tdi. Ko'p o'tmasdan D. bu uydan ko'chib ketdi.

Bu nikohiy munosabatni noqonuniy deb tan olishga asos bormi?

5. K. eri bilan yashash davridagi mulklarni bo'lib berish to'g'risida sudga shikoyat ariza berdi. Mulklar terimiga: turar joy, yengil mashina, televizor, kassadagi pullar, ayrim uy jihozlarini kiritdi.

Bu masala qanday yechimlarga ega?

6. I. xotini N. bilan ajrashganida (1999-yil) oilada 4 farzandi qolgan edi. Farzandlari sobiq xotinida bo'lganligi uchun u ularga aliment to'lab turdi. Bolalari o'sha vaqtda 8, 6, 4 va 2 yoshda edilar.

2002-yil I. shikoyat ariza bilan sudga murojaat qilib, bolalarining ikkitasini o'zi boqishi mumkinligini, turar joy masalasini hal qilganligini, onasi nevaralarini qarashga rozi bo'lganligini bildirdi.

Sud qanday qaror qabul qiladi?

7. Fuqaro F. o'g'li 16 yoshga to'lgunicha unga aliment to'lab turdi. Endilikda o'g'lining ishlayotganligini, boshqa xotinida ham bolalari borligini sabab qilib, o'zini aliment to'lashdan ozod etishni so'ragan.

Sud qanday qaror qabul qiladi?

VII b o b

JINOYAT HUQUQI

Jinoyat huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi

Jinoyat huquqi — huquq fanlari tizimining bir sohasi boʻlib, jinoyatning oldini olish, insonlar xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan qoʻriqlash, fuqarolarni qonunlarga rioya qilish ruhida tarbiyalash, respublikamizda uchrayotgan jinoyat turlarini va ularga qoʻllaniladigan jazo choralarini belgilash kabi muhim masalalarni oʻrgatadi.

Jinoyat huquqi ikki qismdan tashkil topgan. **Birinchisi** — umumiy qism. U jinoyat huquqining *vazifalari, jinoyat tushunchasi, tarkibi, jinoiy javobgarlik tushunchasi, turlari, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar, jinoyatda ishtirokchilik tushunchasi, turlari, jazo tayinlash asoslari, javobgarlikdan ozod qilish, sudlanganlik tushunchalari, voyaga yetmaganlar jinoyati, javobgarliklari asoslari va tibbiy yoʻsindagi majburlor choralarining asoslarini* oʻz ichiga oladi.

Ikkinchisi — maxsus qism. U aniq jinoyatlar turi va ularga beriladigan jazolarni koʻrsatadi. Bularga *shaxsga qarshi, tinchlik va xavfsizlikka qarshi, iqtisodiyot sohasidagi, ekologiya sohasidagi, hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi, jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi, harbiy xizmatni oʻtash tartibiga qarshi* jinoyatlar kiradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 2-moddasiga binoan jinoyat huquqining asosiy vazifalari shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan qoʻriqlash, shuningdek, jinoyatlarning oldini olish,

fuqarolarni Respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya qilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Jinoyat huquqining quyidagi tamoyillari mavjud: qonuniylik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, demokratizm, insonparvarlik, odillik, ayb uchun javobgarlik, javobgarlikning muqarrarligi.

1. Qonuniylik tamoyili. Sodir etilgan qilmishning jinoyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlar faqat Jinoyat Kodeksi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining maxsus qismida jinoyat deb ko'rsatilgan jinoyatlar uchungina jinoiy jazo choralari qo'llaniladi. Hech kim sudning hukmi chiqmay turib jinoyat sodir qilishda aybli deb topilishi va qonunga xilof ravishda jazoga tortilishi mumkin emas. Respublikamiz Konstitutsiyasining 25-moddasida: «Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas», — deb yozilgan.

2. Fuqarolarning qonun oldida tengligi tamoyili. Jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lib, qonun oldida tengdirlar.

3. Demokratizm tamoyili. Jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki jamoalarda jinoyat sodir etgan shaxslar axloqni tuzatish ishiga qonunda nazarda tutilgan hollarda jalb qilinishlari mumkin. Ma'lumki, jinoyat sodir etgan shaxslar bilan tarbiyaviy ishlar, tushuntirish ishlari olib borish zarur. Ular o'zlarining odamlar orasida o'rni borligini, kimgadir kerakligini sezib tursalar, ular to'g'risida g'amxo'rlik qiladiganlar borligini bilsalar, safga kirishlari oson kechadi. Shuning uchun demokratizm tamoyilini amalga oshirishda jamoaning o'rni katta.

4. Insonparvarlik tamoyili. Jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari jismoniy azob berish yoki inson qadr-

qimmatini kamsitish maqsadini ko'zlamaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida «Hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas», deyilgan.

5. Odillik tamoyili. Jinoyat sodir etishda aybdor shaxsga nisbatan qo'llaniladigan jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi odilona bo'lishi, ya'ni jinoyatning og'ir-yengilligiga, aybning va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bo'lishi kerak. Hech kim aynan bitta jinoyat uchun ikki marta javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

6. Ayb uchun javobgarlik tamoyili. Shaxs qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo'ladi.

7. Javobgarlikning muqarrarligi tamoyili. Qilmishda jinoyat tarkibining mavjudligi aniqlangan har bir shaxs javobgarlikka tortilishi shart.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi.

Jinoyat deb bilish uchun, albatta, qilmish ijtimoiy xavfli bo'lishi va bu qilmish Jinoyat Kodeksida taqiqlangan bo'lishi lozim. Qilmishning *harakat* yoki *harakatsiz* sodir etilishida aybli, ijtimoiy xavfli bo'lishi asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi harakatli yoki harakatsiz amalga oshirilishi mumkin. Chaqaloqni bo'g'ib o'ldirish, suvga tashlash, tiriklayin ko'mib qo'yishi harakatli qilmish turiga kiradi. Bolani tashlab ketish, unga qaramasdan qiynoqda qoldirish harakatsiz qilmish turiga kiradi.

Harakatsiz aybli qilmishga — voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxsni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash, ota-onani moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash misol bo'la oladi.

Aybli ijtimoiy xavfli qilmish *qasddan* yoki *ehtiyotsizlik orqasida* sodir etilishi mumkin. Jinoyatni sodir etgan shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bo'lsa, bunday jinoyat **qasddan sodir etilgan** deb topiladi. Jinoyat tamom bo'lgan payt ijtimoiy xavfli oqibat yuz bergan vaqt deb topilgan qilmishlar to'g'ri yoki egri qasddan sodir etilgan bo'lishi mumkin.

Agar shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishini istagan bo'lsa, bunday jinoyat **to'g'ri qasddan sodir etilgan** deb topiladi.

Agar shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yo'l qo'ygan bo'lsa, bunday jinoyat **egri qasddan sodir etilgan** deb topiladi.

O'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik orqasida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish **ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyat** deb topiladi.

Jinoyatlar o'z xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra: *ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan; uncha og'ir bo'lmagan; og'ir; o'ta og'ir jinoyatlarga* bo'linadi.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi.

Masalan, savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini katta qimmatda buzish, shunday qilmishlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud bir yilgacha axloq tuzatishishlari bilan jazolanadi (JK, 189-modda).

Uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ko‘p bo‘lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ko‘p bo‘lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Masalan, tovarlar savdosi yoki xizmat ko‘rsatish qoidalarini ko‘p miqdordagi qimmatda buzish, shuningdek, savdo yoki xizmat ko‘rsatish qoidalarini buzish — eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Og‘ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda og‘ir jazo sifatida besh yildan ortiq, lekin o‘n yildan ko‘p bo‘lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tanasiga qasddan shikast yetkazish jinoyati uchun besh yildan o‘n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (JK, 158-modda).

O‘ta og‘ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda o‘n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining hayotiga tajovuz qilish o‘n yildan yigirma yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (JK, 158-modda).

Jinoiy javobgarlikka faqat jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxs tortiladi. Qilmishning jinoyat deb topilishi uchun unda jinoyat tarkibi borligi aniqlanadi. Jinoyat tarkibiga jinoyat obyekti, obyektiv tomon, subyekti, subyektiv tomonlari kiradi.

Jinoyat obyekti — bu jinoyat qonuni bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlardir. Jinoyatning obyektiv tomonini shaxsning ongli xatti-harakati va irodaviy xulq-atvori tashkil etadi.

Jinoyatning subyekti deb jismoniy aqli raso, jinoiy qonunda belgilangan muayyan yoshga yetgan shaxsga aytiladi. Jinoyatning subyektiv tomoni deb shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishiga va uning oqibatlariga uning ruhiy munosabatini ifodalaydi. (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksiga sharhlar, Toshkent, «Adolat», 1997. 29–39-betlar). Jinoyat subyektning **harakati (harakatsizligi)** aybli, qasddan yoki ehtiyotsizlik asosida; **motivi** – shu qilmishni sodir etishga nima majbur qilganligi; **maqsadi** – bu qilmish natijasida nimaga erishdi, erishmoqchi ekanligini bildiradi.

Jismoniy shaxslarning javobgarligi

Jinoyat qonuni, jinoyat subyekti deb faqat jismoniy shaxs, ya'ni inson tushuniladi. Aqli raso jismoniy shaxslar o'n olti yoshga to'lgandan keyin jinoiy jazoga tortiladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 17-moddasiga binoan **jismoniy shaxslarning jinoiy jazoga tortishdagi yoshi to'rt xilga bo'linadi: 13, 14, 16, 18.**

Jinoiy javobgarlikning boshlanishdagi umumiy yosh chegarasi 16 yosh deb belgilanadi. Bitta jinoyat, javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish uchun 13 yoshdan jinoiy jazo qo'llaniladi.

Jinoyat sodir etgunga qadar o'n to'rt yoshga to'lgan shaxslar quyidagi jinoyatlar uchun jazoga tortiladilar:

1) qasddan odam o'ldirish (JK, 97-moddaning 1-qismi);

2) kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (JK, 98-modda);

3) qasddan tanaga og'ir shikast yetkazish (JK, 104-modda);

4) qasddan tanaga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (JK, 105-modda);

5) kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan tanaga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish (JK, 106-modda);

- 6) nomusga tegish (JK, 118-modda);
 - 7) jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (JK, 119-modda);
 - 8) odam o'g'irlash (JK, 137-modda);
 - 9) bosqinchilik (JK, 164-modda);
 - 10) tovlamachilik (JK, 165-modda);
 - 11) talonchilik (JK, 166-modda);
 - 12) o'g'rilik (JK, 169-modda);
 - 13) mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish aybni og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etilgan bo'lsa (JK, 173-moddaning 2- va 3-qismlari);
 - 14) ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlar (JK, 220-modda);
 - 15) ozodlikdan mahrum qilish joylaridan qochish (JK, 220-modda);
 - 16) o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash (JK, 247-modda);
 - 17) radioaktiv materiallarni qonunga xilof ravishda egallash (JK, 252-modda);
 - 18) temiryo'l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo'llarini yaroqsiz holatga keltirish (JK, 263-modda);
 - 19) transport vositasini olib qochish (JK, 267-modda);
 - 20) giyohvandlik yoki psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda egallash (JK, 271-modda);
 - 21) aybni og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etilgan bezorilik (JK, 277- moddaning 2- va 3-qismlari).
- O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksiga binoan quyidagi jinoyatlar uchun jinoyat sodir etilgunga qadar 18 yoshga to'lganlar jinoiy jazoga tortiladilar:
- 1) voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash;
 - 2) ota-onani moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash (JK, 123-modda);

3) voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish (JK, 127-modda);

4) fuqarolarning murojaatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (JK, 144-modda);

5) saylov yoki referendum tashkil qilish, ularni o'tkazish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (JK, 146-modda);

6) ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (JK, 193-modda);

7) atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish (JK, 194-modda);

8) atrof tabiiy muhitning ifloslanish oqibatlarini bar-taraf qilish choralari ko'rmaslik (JK, 195-modda);

9) hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish (JK, 205-modda);

10) hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish (JK, 206-modda);

11) mansabga sovuqqonlik bilan qarash (JK, 207-modda);

12) hokimiyat harakatsizligi (JK, 208-modda);

13) mansab soxtakorligi (JK, 209-modda);

14) pora olish (JK, 210-modda);

15) harbiy yoki muqobil xizmatdan bo'yin tovlash (JK, 225-modda);

16) ma'muriy nazorat qoidalarini buzish (JK, 226-modda);

17) aybsiz kishini javobgarlikka tortish (JK, 230-modda);

18) adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish (JK, 231-modda);

19) sud qarorlarini bajarmaslik (JK, 232-modda);

20) qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki hibsga olish (JK, 234-modda);

21) ko'rsatuv berishga majbur qilish (JK, 235-modda);

22) shuningdek, yettinchi bo‘limdagi «Harbiy xizmatni o‘tash tartibiga qarshi jinoyatlar» (JK, 279–302-moddalar) uchun ham javobgarlik belgilangan.

Yuqorida aytib o‘tilgan jinoyatlar bo‘yicha faqat aqli raso shaxs jinoyat subyekti bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish vaqtida aqli no-raso holatda bo‘lgan, ya’ni surunkali ruhiy kasalligi, ruhiy holati vaqtincha buzilganligi, aqli zaifligi yoki boshqa tarzdagi ruhiy kasalligi sababli o‘z harakatlari-ning ahamiyatini anglay olmagan yoki harakatlarini boshqara olmagan shaxs javobgarlikka tortilmaydi.

Mastlik holatida, giyohvand, psixotrop yoki kishi-ning aql-idrokiga ta’sir etuvchi boshqa moddalar ta’siri ostida jinoyat sodir etgan shaxs javobgarlikdan ozod qilinmaydi. Bunday holat shaxsni aqlan noraso deb topish uchun asos bo‘lmaydi.

Jinoyatda ishtirokchilik

Ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi **ishtirokchilik** deb topiladi (JK, 27-modda).

Obyektiv tomondan ishtirokchilik: 1) ikki yoki undan ortiq shaxslarning mavjudligi; 2) birlikdagi ishtiroki bilan tavsiflanadi.

Subyektiv tomondan ishtirokchilik: 1) qasddan ayb shaklining mavjudligi; 2) o‘zaro axborot almashuv (bilganlik) bilan izohlanadi (JK ga sharhlar, 47-bet).

Jinoyat qonunchiligida to‘rt turdagi ishtirokchilar ko‘rsatilgan. Bular — **bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar.**

A. Jinoyatning **bajaruvchisi** deb: 1) jinoyatni bevosita to‘la yoki qisman sodir etgan shaxslar; 2) jinoyatni bevosita sodir etmagan, biroq sodir etish uchun boshqa, jinoyat qonuniga ko‘ra javobgarlikka tortilmaydigan shaxslardan foydalanganlarga aytiladi.

Subyektiv tomondan bajaruvchining qilmishi hamisha qasddan hisoblanadi.

B. Sharhlanayotgan moddadagi «**tashkilotchi**» tushunchasiga quyidagi faoliyat shakllari mansubdir. Bular: 1) jinoyatni sodir etishga tayyorgarlik uchun rahbarlik qilish; 2) jinoyatni sodir etishga rahbarlik qilish kabilar.

D. **Dalolatchilik** o'zga shaxsni jinoyatni sodir etishga undash yoki jinoiy faoliyatda qatnashishga qiziqtirishda ifodalanadi.

E. **Yordamchi** deb jinoyatni sodir etishga ko'maklashgan shaxsga aytiladi.

Subyektiv jihatdan tashkilotchi va dalolatchilarning faoliyati to'g'ri va egri qasd bilan sodir etiladi.

Ishtirokchilikka muayyan shaklni bag'ishlaydigan belgilar obyektiv va subyektiv tomonni ta'riflagani bois ishtirokchilik shakllarini tasniflash asosiga obyektiv va subyektiv mezonlar qo'yilgan bo'ladi.

Obyektiv mezon birgalikda sodir etilish belgisi bilan oldindan aniqlanadi va u ishtirokchilarning o'zaro harakat xususiyatini ochib beradi. **Subyektiv mezon** ishtirokchilar jinoiy faoliyatining muvofiqlashish darajasini belgilaydi. Ikkala mezon ham ajralmas bir butunlikni tashkil etib, ularning yig'indisi ishtirokchilikni to'rt shaklga bo'lish imkonini beradi. Bular: 1) *oddiy shakl*; 2) *murakkab shakl*; 3) *uyushgan guruh*; 4) *jinoiy uyushmadir*.

Ma'lumki, faqat ijtimoiy xavfli va huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik qilish **jinoyat** deb ataladi. O'zbekiston Respublikasi JK ning 35-moddasiga binoan quyidagi holatlar: ya'ni *kam ahamiyatli qilmishlar*; *zaruriy mudofaa*; *oxirgi zarurat*; *ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab chog'ida zarar yetkazish*; *buyruqni yoki boshqacha tarzda vazifani bajarish*; *kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan asosli tavakkalchilik* jinoyatni istisno qiluvchi holatlar deb topiladi.

Zaruriy mudofaa holatida sodir etilgan, ya'ni mudofaalanuvchi yoxud boshqa kishining shaxsi yoki huquqlarini, jamiyat yoki davlat manfaatlarini qonunga xilof tajovuzlardan tajovuzchiga zarar yetkazgan holda himoya qilish chog'ida qilingan harakat, agar zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

Oxirgi zarurat holatida, ya'ni shaxsning yoki boshqa fuqarolarning shaxsiga yoxud huquqlariga, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfni qaytarish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga zarar yetkazgan holda sodir etilgan qilmish, basharti, shu xavfni o'sha holatda boshqa choralar bilan qaytarishning iloji bo'lmasa hamda keltirilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida ushlab vaqtida unga zarar yetkazish, agar uni ushlab zarur bo'lgan choralarning chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

Shaxsning buyruq yoki boshqa farmoyishni, shuningdek, mansab vazifalarni qonunan bajarishi tufayli zarar yetkazilgan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

Ijtimoiy foydali maqsadga erishish uchun kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik qilib, huquqlar va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazish jinoyat deb topilmaydi.

Jazo va uni tayinlash

Jazo jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxslarga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo'llaniladigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasidir.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 43-moddasiga binoan quyidagi asosiy jazolar tizimi mavjud:

- a) jarima;
- b) muayyan huquqdan mahrum qilish;
- d) axloq tuzatish ishlari;
- e) xizmat bo‘yicha cheklash;
- f) qamoq;
- g) intizomiy qismga jo‘natish;
- h) ozodlikdan mahrum qilish;
- i) umrbod ozodlikdan mahrum qilish.

Mahkumlarga asosiy jazolardan tashqari qo‘shimcha jazolar ham qo‘llanilishi mumkin:

- harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish tarzidagi;

- xizmat bo‘yicha cheklash yoki intizomiy qismga jo‘natish tariqasidagi jazolar faqat harbiy xizmatchilarga nisbatan qo‘llaniladi.

Muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo‘shimcha jazo tariqasida ham qo‘llanilishi mumkin.

Jarima aybdordan davlat daromadiga pul undirishdir. Jarima eng kam oylik ish haqining besh baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda belgilanadi.

Muayyan huquqdan mahrum etish muayyan lavozimni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug‘ullanishdan mahrum qilishni bildiradi.

JKning 46-moddasiga binoan axloq tuzatish ishlari shaxs ish haqining o‘n foizidan o‘ttiz foizigacha miqdorini davlat daromadi hisobiga ushlab qolgan holda uni mehnatga majburan jalb qilishdan iborat bo‘lib, jazo sudning hukmiga muvofiq mahkumning o‘z ish joyi yoki mazkur jazo ijrosini nazorat qiluvchi organlar belgilab beradigan boshqa joylarda o‘taladi.

Axloq tuzatish ishlari pensiya yoshiga yetganlarga, mehnatga qobiliyatsizlarga, homilador ayollarga, yosh

bolasini boqish uchun ta'tilda bo'lgan ayollarga va harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Xizmat bo'yicha cheklash faqat harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llanib, ayni paytda mazkur jazo bo'yicha javobgarlikka tortiladiganlarning ro'yxati ham cheklangan.

Qamoq – shaxsni batamom ajratgan sharoit ostida saqlashdan iborat bo'lib, bir oydan olti oygacha muddatga belgilanadi.

Intizomiy qismga jo'natish uch oydan bir yil muddatgacha yoki uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etish o'rniga oddiy askar va serjantlar tarkibidagi harbiy xizmatchilarga qo'llaniladigan jazo turidir. Bu jazo sud tomonidan belgilangan muddatga muayyan huquq va imtiyozlardan mahrum etish orqali amalga oshiriladi.

Qo'shimcha jazo sifatida harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi aybdorning og'ir yoki o'ta og'ir jinoyati uchun mahrum etilishda qo'llaniladi.

Ozodlikdan mahrum qilish eng og'ir jazolardan biri hisoblanadi. Bu jazo aybdorni jamiyatdan ajratilgan sharoitda unga majburiy ta'sir choralari ko'rsatish zarur bo'lganda qo'llaniladi.

2008-yil 1-yanvardan boshlab o'lim jazosi **umrbod ozodlikdan mahrum qilish** bilan almashtirilgan. Bunday jazo o'ta og'ir jinoyat sodir etgan voyaga yetgan shaxslarga nisbatan qo'llanadi.

Jazoni qo'llashda uni *yengillashtiruvchi* yoki *og'ir-lashtiruvchi* holatlari inobatga olinadi.

Quyidagi holatlar jazoni yengillashtiruvchi holatlar deb topiladi:

a) aybni bo'yniga olish to'g'risida arz qilish, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish yoki jinoyatni ochish uchun faol yordam berish;

b) yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda bartaraf qilish;

d) og'ir shaxsiy, oilaviy sharoitlar oqibatida yoki boshqa mushkul ahvolda jinoyat sodir etish;

e) majburlash yoki moddiy tomondan, xizmat jihatidan yoxud boshqa jihatdan qaramlik sababli jinoyat sodir etish;

f) jabrlanuvchining zo'rlik, og'ir haqorat yoki boshqacha g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida jinoyat sodir etishi;

g) zaruriy mudofaaning, oxirgi zaruratning asosli chegarasidan chetga chiqib jinoyat sodir etish, ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlashda, kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lgan asosli tavakkalchilikda zarar yetkazish;

h) voyaga yetmaganning jinoyat sodir etishi;

i) homilador ayolning jinoyat sodir etishi;

j) jabrlanuvchining g'ayriqonuniy yoki axloqqa zid xulq-atvori ta'siri ostida jinoyat sodir etishi.

Jazoni og'irlashtirish holatlariga O'zbekiston Respublikasi JK ning 56-moddasiga binoan quyidagi holatlar kiradi:

a) homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan;

b) yosh bola, qariya yoki ojiz ahvoldagi shaxsga nisbatan;

d) xizmat vazifasi yoki fuqarolik burchini bajarganligi munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan;

e) aybdorga moddiy tomondan, xizmat jihatidan yoki boshqa jihatdan qaram shaxsga nisbatan;

f) o'ta shafqatsizlik bilan;

g) ko'pchilik uchun xavfli bo'lgan usulda;

h) yosh bola yoki ruhiy kasalligi aybdorga ayon bo'lgan shaxsdan foydalangan holda;

i) jinoyat natijasida og'ir oqibatlarining kelib chiqqanligi;

j) umumiy ofat sharoitidan foydalangan holda yoki favqulodda holat vaqtida yoxud ommaviy tartibsizliklar jarayonida;

k) g'arazli yoki boshqacha past niyatlarda;

l) irqiy yoki milliy dushmanlik yoxud adovat zamirida;

m) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirgan holda yoki uyushgan guruh yoxud jinoiy uyushma tomonidan;

n) ilgari ham qasddan jinoyat sodir etgan shaxsning takroran yoki qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

o) mastlik holatida giyohvand, psixotrop yoxud kishining aql-idrokiga ta'sir qiluvchi boshqa moddalar ta'siri ostida jinoyat sodir etish.

Jinoyat qonunlarida javobgarlikdan va jazodan ozod qilish turlari ko'rsatilgan. Sodir etilgan qilmish uchun jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning imkoniyati masalasi ikki omildan iborat bo'ladi:

a) shaxs jinoyat belgilarini ifodalagan qilmishni sodir etganda, shuningdek, uni jinoiy javobgarlikka tortish uchun barcha asoslar mavjud bo'lmaganda;

b) mazkur shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod etish uchun barcha qonuniy asos va shart-sharoitlar mavjud bo'lgan holatlarda.

Javobgarlikdan ozod qilish javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan, qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan, aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan, kasalligi tufayli, amnistiya akti asosida amalga oshiriladi.

Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunlarida voyaga yetmaganlarga nisbatan faqat asosiy jazo choralari qo'llaniladi, qo'shimcha jazo ularga qo'llanilmaydi.

Voyaga yetmaganlarning (18 yoshgacha bo'lganlar) jinoyatlari uchun quyidagi asosiy jazolarni qo'llash mumkin:

- a) jarima;
- b) axloq tuzatish ishlari;
- d) qamoq;
- e) ozodlikdan mahrum qilish.

Jarima eng kam ish haqining ikki baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda tayinlanadi. *Axloq tuzatish ishlari* faqat mehnatga layoqatli voyaga yetmaganlarga nisbatan o'z ish joyida o'tash, aybdor hech qayerda ishlamasa, ushbu jazo ijrosini nazorat qiluvchi organlar belgilab beradigan o'zi yashaydigan hududdagi boshqa joylarda o'tash tariqasida bir oydan bir yilgacha muddatga tayinlanadi.

Voyaga yetmaganlarga *qamoq* jazosi bir oydan uch oygacha muddatga belgilanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi voyaga yetmaganlar uchun olti oydan o'n yilgacha muddatga tayinlanadi. Bu jazoni qo'llashda voyaga yetmaganning jinoyati sabablari, jinoyatning og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holatlari, yoshi va boshqa xususiyatlari inobatga olinadi. Voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish faqat voyaga yetmaganlar ishi bo'yicha komissiya hujjatlari bilan tanishib chiqqandan keyin yuz beradi. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun voyaga yetmagan 18 yoshga to'lmaganligi, jinoyatni birinchi marotaba sodir etishi, jinoyatning ijtimoiy xavfi katta bo'lmaganligi e'tiborga olinadi.

Har bir voyaga yetmaganning jinoyatini sud puxta o'rganib chiqib, sababini, uzr so'rashini, shaxsning psixologik jihatini, yoshini, tarbiya olgan muhitini e'tiborga olgan holda, balki unga jinoiy jazo qo'llamasdan majburlov choralar qo'llashni ma'qul ko'rishi mumkin. Sud voyaga yetmaganga uning qilmishini qoralab, og'ir oqibatini tushuntirib, bunday nojo'ya harakatlar takror-

lamlasligini uqtirib, nima sababdan jinoiy jazo emas, majburlov choralari qoʻllaganligini aytib oʻtishi zarur.

Sud voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda jazo tayinlashning umumiy asoslariga amal qiladi, voyaga yetmaganning rivojlanganlik darajasi, turmush sharoiti va tarbiyasini, sogʻligʻini, sodir etgan jinoyatning sabablarini, katta yoshdagilarning va boshqa holatlarning uning shaxsiga taʼsirini hisobga oladi.

Oʻn uch yoshdan oʻn olti yoshgacha boʻlgan vaqtda jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan jinoyatlar majmui tariqasida jazo tayinlanganda ozodlikdan mahrum qilishning eng koʻp muddati oʻn yilgacha, agar sodir etgan jinoyatlarning bittasi oʻta ogʻir jinoyat boʻlsa, oʻn ikki yilgacha tayinlanadi.

Oʻn olti yoshdan oʻn sakkiz yoshgacha boʻlgan vaqtda jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan jinoyatlar majmui tariqasida ozodlikdan mahrum qilish jazosi — oʻn ikki yilgacha muddatga, agar sodir etgan jinoyatlarning bittasi oʻta ogʻir jinoyat boʻlsa, oʻn besh yilgacha muddatga tayinlanishi mumkin.

Hisobga olinishi lozim boʻlgan holatlar sifatida oʻsmirning yashash sharoitlari va tarbiyasi koʻrsatilgan. Mazkur holatni belgilab sud oʻsmirning ota-onasi bor-yoʻqligiga yoki ularning oʻrnini bosa oladiganlarning bola tarbiyasiga oid oʻz majburiyatlarini bajargan-bajarmaganliklariga eʼtibor qaratishi, oʻsmirning maishiy sharoiti, oiladagi, korxonada, oʻquv muassasasidagi ijtimoiy-ruhiy muhitni va boshqalarni aniqlab olishi lozim.

Jinoyat huquqi fanining maxsus qismida aniq jinoyatlar, ular uchun qoʻllaniladigan jazo turlari koʻrsatilgan. Maxsus qismda shaxsga qarshi jinoyatlar, ularning turlari; tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar, xususan, agressiya, genotsid, yollanish, terrorizm kabi jinoyatlar; iqtisodiy sohasidagi, ekologiya sohasidagi jinoyatlar va boshqa jinoyatlarning mustaqil guruhlari ajratilib berilgan. Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat Ko-

deksining Maxsus qismi 7 bo‘limdan, 24 bobdan, 205 moddadan iborat. Shaxsga qarshi jinoyatlar o‘z ichiga yetti bobni, 53 moddani oladi. (Jinoyat Kodeksining 97-moddasidan 149-moddasigacha.) Shaxsga qarshi jinoyatlar quyidagi – hayotga qarshi jinoyatlar; sog‘liqqa qarshi jinoyatlar; hayot yoki sog‘liq uchun xavfli jinoyatlar; jinsiy erkinlikka qarshi jinoyatlar; oilaga, yoshlarga va axloqqa qarshi jinoyatlar; shaxsning ozodligi, sha’ni va qadr-qimmatiga qarshi jinoyatlar va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlarga bo‘linadi.

Tinchlik va xavfsizlikka qarshi qaratilgan jinoyatlar tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar va O‘zbekiston Respublikasiga qarshi qaratilgan jinoyatlarni o‘z ichiga olib, JK ning 14 moddasida ularning turlari ko‘rsatilgan.

Jinoyat Kodeksining maxsus qismi uchinchi bo‘limi iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar bilan boshlanadi. Bu bo‘lim 4 bobdan va 29 moddadan iborat. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar o‘zgalar mulkini talon-taroj qilish, o‘zgalar mulkini talon-taroj qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan jinoyatlar; iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar; xo‘jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar turlarini o‘z ichiga oladi.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlar atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar bilan bog‘liq masalalarni o‘z ichiga olib, Jinoyat Kodeksida 193-moddadan 204-moddagacha ular turlari ko‘rsatilgan. Masalan, ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish, atrof tabiiy muhitni ifloslantirish; veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish kabi jinoyatlar ekologiya sohasidagilarni tashkil etadi.

Jinoyat Kodeksining beshinchi bo‘limi «*Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar*» deb ataladi. Bu bo‘lim o‘z

ichiga ikki bob, 37 moddani oladi. Boblarda boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar; odil sudlovga qarshi jinoyatlar tizimi berilgan. **Boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlarga:** mansabga sovuqqonlik bilan qarash; hokimiyat harakatsizligi; mansab soxtakorligi; pora olish; pora berish va boshqalar kiradi. **Odil sudlovga qarshi jinoyatlar turkumiga:** aybsiz kishini javobgarlikka tortish; adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish; sud qarorlarini bajarmaslik; ko'rsatma berishga majbur qilish, yolg'on xabar berish; yolg'on guvohlik berish kabi jinoyatlar kiradi.

Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar: jamoat xavfsizligiga qarshi jinoyatlarni; transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlar; giyohvand yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishdan iborat jinoyatlar; jamoat tartibiga qarshi jinoyat turlari 37 ta moddada ko'rsatilgan.

Jinoyat Kodeksining oxirgi yettinchi bo'limi «*Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar*» deb nomlangan.

Bu jinoyatlarga bo'ysunish va harbiy intizomga riya etish tartibiga qarshi; harbiy mulkni saqlash yoki undan foydalanish tartibiga qarshi; harbiy mansabdorlik jinoyatlari kiradi. Jinoyat Kodeksining 279-moddasidan 302-moddasigacha berilgan jinoyat turlari, masalan, bo'ysunmaslik, buyruqni bajarmaslik, boshliqlarni qo'rqitish, marodyorlik, dezertirlik, chegara xizmatini o'tash qoidalarini buzish, xizmatga sovuqqonlik bilan qarash, kemani boshqarish qoidalarini buzish shular qatoriga kiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Jinoyat huquqi tushunchasi, predmeti, vazifalari va prinsiplarini aytib bering.

2. Jinoiy javobgarlik va uning huquqiy asoslarini izohlab bering.

3. Javobgarlikning tarkibiy qismlarini ko'rsating.

4. Jinoyat tarkibi (obyekti, subyekti, obyektiv va subyektiv)ni izohlang.

5. Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning huquqiy belgilari nima?

6. Jinoyatda ishtirokchilik tushunchasi. Ishtirokchilarning turlari va ular uchun tayinlanadigan jazoning o'ziga xos ko'rinishlari.

7. Jazo tizimi tushunchasi va turlari.

8. Javobgarlikdan va jazodan ozod qilish tushunchasi. Shartli hukm qilish. Kasalligi tufayli javobgarlikdan ozod qilish asoslari.

9. Sudlanganlik tushunchasi. Sudlanganlikni olib tashlash. Sudlanganlikning huquqiy ahamiyati.

10. Voyaga yetmaganlarni javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilishning huquqiy asoslari. Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish.

11. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining amal qilish doirasi va umumiy xususiyatlarini ko'rsating.

VIII b o b

EKOLOGIYA HUQUQI ASOSLARI

Ekologiya huquqi haqida tushuncha

Ekologiya atamasi yunoncha «oikos» – turar joy, yashash muhiti, uy; «logos» – ta’limot, degan ma’noni bildiradi. Bir soʻz bilan aytganda ekologiya biz yashab turgan muhit, uy, vatanimiz haqidagi fandır.

Tabiatni muhofaza etish turli xil vosita va usullar yordamida amalga oshiriladi. Shulardan eng muhimi – tabiatni huquqiy muhofaza etishdir, ya’ni tabiatni qonunlar yordamida ifloslanishdan saqlash. Respublikamiz Konstitutsiyasida «*Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda boʻlishga majburdirlar*», deb tasdiqlangan. Tabiatni muhofaza qilishda huquq alohida ahamiyatga ega boʻlib, u yuridik va jismoniy shaxslarga tabiatdan oqilona foydalanish hamda muhofaza etish tartib-qoidalarini belgilab beradi.

Ekologiya huquqi bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasining mustaqil huquq tizimida oʻz oʻrni va salohiyatiga ega boʻlgan alohida huquq sohasi hisoblanadi. Ma’lumki, yangi saylovda Qonunchilik palatasining oʻn besh deputati Oʻzbekiston ekologik harakatidan saylangan.

Ekologiya huquqi – tabiat va jamiyat oʻrtasida paydo boʻladigan ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan keng qamrovli va koʻp tarmoqli huquq sohalaridan biri boʻlib hisoblanadi.

«Tabiat-jamiyat» tizimida tabiat beqiyos darajada ustun huquqqa, koʻlamga va salohiyatga egadir. Bugungi kunda tabiat qonunlarini oʻrganish, tabiiy resurslarining rivojlanishi, oʻzaro bogʻliqligining darajasi, ekologik tizimdagi muayyan tabiiy resurs, tur va kom-

ponentlar sifat va miqdoriy o'zgarishlari, ularga bo'ladigan ta'sir doiralarini aniqlash yoki bir so'z bilan aytganda, tabiat ilmini o'rganishda tabiiy fanlar tizimida o'z yo'nalishi, xususiyatlariga ega bo'lgan ekologiya fani tobora rivojlanib bormoqda.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuza-tish, tadqiq etish uzoq tarixiy jarayonga egadir.

Ekologiya atamasi 1866-yilda fanga kirib keldi va ekologiya fani biologiya tarkibidan ajralib chiqib, o'z yo'nalishlari bo'yicha rivojlanib bormoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, insonning tabiat ilmiga bo'lgan qiziqishi, tabiiy resurslarning holatini kuzatish, o'rganish, tabiat boyliklarini asrab-avaylash, muhofaza qilish bilan bog'liq ta'limotlarni jamiyat rivojlanish tarixining barcha bosqichlarida kuzatishimiz mumkin.

Insonning tabiat bilan bog'liqligi nafaqat maxsus tadqiqotlarda yoritilganini, balki jamiyat a'zolarining kundalik turmush tarzi, diniy va ijtimoiy urf-odatlar bilan mustahkam bog'lanib ketganligini ko'ramiz.

Tabiatda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, ularning holatini tadqiq etishda xorijiy olimlar qatorida bizning yurtimiz olim va allomalari Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abdu-razzoq Samarqandiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Sulton Balxiy, Mahsud ibn Vali va boshqalar ulkan hissa qo'shganlar.

Ekologiya huquqining asosiy yo'nalishlari va predmeti

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar natijasida turli ijtimoiy munosabatlar paydo bo'ladi. Ushbu sohadagi ijtimoiy munosabatlar **ijtimoiy-ekologik munosabatlar** deb ataladi.

Ijtimoiy-ekologik munosabatlarning yo'nalishlarini ilmiy jihatdan asoslangan holda oqilona aniqlash o'z navbatida, ushbu munosabatlarni tartibga solish huqu-

qiy mexanizmini ixchamlashtiradi va amalga oshirishga yordam beradi.

Bugungi kunda tabiat-jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar uchta quyidagi asosiy yo'nalishlarda paydo bo'ladi:

1) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq ekologik-huquqiy munosabatlar;

2) tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik-huquqiy munosabatlar;

3) aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ekologik-huquqiy munosabatlar.

Ushbu ekologik-huquqiy munosabatlar yo'nalishlari o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, jamiyatning tabiat bilan o'zaro ta'sirlar tizimida tutgan o'rni, muammolarni hal qilishda qo'llaniladigan chora-tadbirlari, uslublari va o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish — jamiyatda yer, yerosti boyliklari, suv, o'rmon, hayvonot va o'simlik dunyosi hamda atmosfera havosini muhofaza qilish, tabiiy hosilalar va ekologik komplekslarni saqlash, qayta tiklash, atrof-muhitning biologik xilmaxilligini ta'minlash bilan bog'liq qoida-talab, chora-tadbirlarning yig'indisi hisoblanadi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilgan qonunchilik hujjatlari, qoida-talablari muhofaza ahamiyatidagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarni tartibga soladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda jamiyat a'zolarining o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatning foydali qismlarini o'zlashtirishi tushuniladi.

Tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq umummajburiy qonunchilik hujjatlari, qoida-talablari foydalanish ahamiyatidagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarni tartibga soladi.

Ekologik munosabatlar tizimida tabiiy resurslar, ya'ni yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish keng va muhim o'rinni egalaydi. Juda qadimdan inson tabiatdan foydalanib kelgan. Tabiiy resurslardan foydalanishning miqdori, muddati va tartibi har bir davlatda rivojlanib, tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Chunki tabiiy resurslardan foydalanish asosida tabiatdagi turli ekologik muammolar paydo bo'lishi ekologik inqirozning keskinlashishiga olib kelishi mumkin.

Ekologik xavfsizlik – tabiat-jamiyat tizimining barqaror holati bo'lib, bunda atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslar holati, jamiyat hayoti va inson sog'lig'iga xavfli ta'sirlarning oldini olishni ko'zda tutadi.

Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi

Ekologiya huquqining tamoyillari tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlar yo'nalishi, chegaralarini belgilab berishda, ekologik-huquqiy mexanizmning barqarorligini kafolatlashda va qonunchilik qoida-talablarining ekologik munosabatlarini tartibga solish tartibini belgilashda muhim ahamiyatga egadir.

Bizga ma'lumki, ekologiya huquqi tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni huquqiy tartibga soladi. Shu jumladan, tabiatning inkor etib bo'lmaydigan qonuniyatlari va ijtimoiy xatti-harakatlarni tartibga soluvchi jamiyat-davlat qonunlaridagi mavjud ekologiya huquqi tamoyillarining asosiy vazifasi tabiiy qonuniyatlarning ustuvorligini tan olgan holda jamiyat a'zolarining tabiatga bo'lgan xatti-harakatlarini ilmiy asoslangan holda yo'naltirishdan iboratdir.

Ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning quyidagi tamoyillaridan foydalanadi:

- qonuniylik;
- ijtimoiy adolat;
- oshkoralik;
- ishontirish va majburlov choralarining hamkorligi;
- shaxslarning huquq va burchlarining birligi va boshqalar.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar-da, davlatning ekologik funksiyasi ushbu tamoyillar asosida va doirasida amalga oshirilib, atrof tabiiy muhit barqarorligini, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Ekologiya huquqi o'z predmeti, yo'nalishlari, maqsad va vazifalariga, shuningdek, o'z usullariga ham ega bo'lib, ushbu usullar tabiat-jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar holatiga ta'sir etish orqali ahamiyatlidir.

Hozirgi paytda ekologik munosabatlar qatnashayotgan jismoniy va yuridik shaxslar xatti-harakatlarini to'g'ri yo'naltirish uchun turli usullar qo'llanilib, ularning ko'lami ortib bormoqda.

Ekologik huquqiy munosabatlar tizimida quyidagi usullardan foydalaniladi:

- ekologizatsiyalashtirish;
- ma'muriy-huquqiy;
- fuqaroviy-huquqiy.

Ekologizatsiyalashtirish usuli bugungi kunda jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalariga tobora kirib borib, tabiat qonuniyatlarining ustuvorligini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarining ishlab chiqarish jarayoniga qo'llanilishi sog'lom ekologik muhitga erishish zaruriyatini oldimizga qo'ymoqda. Ushbu usul shaxs, davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarini ekologik qoida-talablar asosida olib borishni taqozo etadi.

Ma'muriy-huquqiy usul – davlat va huquqning muhim usullaridan biri bo'lib, davlatning majburlov chora-tadbirlarining qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Ekologiya huquqida ma'muriy-huquqiy usul keng qo'llanilib, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlovchi qoida-talablarning belgilanishi, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amal qilinishining majburiyligi ekologik qoida-talablarni buzganlik uchun javobgarlik chora-tadbirlarining qo'llanilishida katta ahamiyatga egadir.

Fuqaroviy-huquqiy usul ekologiya huquqida tobora rivojlanib borayotgan usul sifatida bevosita ekologik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning daxlsizligi, moddiy rag'batlantirish, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishda iqtisodiy chora-tadbirlarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Ekologiya huquqi tabiat-jamiyat tizimidagi murakkab munosabatlarni tartibga soladi, shuning uchun ham turli tushunchalar, institutlar, toifalar keng qo'llanilib, ekologik-huquqiy qoida-talablarning qo'llanilishi va mazmunini ochib berishga xizmat qiladi.

Ekologiya huquqi manbalari tushunchasi, xususiyatlari va tizimi

Har bir fan, huquq sohasi o'z manbalariga ega bo'lib, ushbu manbalar asosida rivojlanadi.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solishda yordam beradigan, qatnashadigan huquqiy hujjatlar ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralishi mumkin.

Ekologiya huquqining manbalari sifatida me'yoriy-huquqiy hujjatlar hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, har qanday huquqiy hujjat manba bo'lib xizmat qilmaydi. Ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralayotgan huquqiy hujjat quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilinganligi;

- belgilangan doirada majburiy ahamiyat kasb etishi;

- ekologik qoida-talablarni belgilashi;

- rasmiy shakl, tuzilish, amal qilish muddatlari va boshqa atributlarga ega bo'lishi va hokazo.

Ekologiya huquqining manbalari deganda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda xizmat qiladigan qonunchilik hujjatlari tushuniladi.

Ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy qoidalar, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasining farmon va qarorlari, maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari yig'indisi ekologik qonunchilik hujjatlari tizimini tashkil etadi.

Ekologiya huquqining manbalari keng qamrovli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi uchun ham ularni quyidagicha tasniflash mumkin: yuridik kuchi bo'yicha manbalar qonunlar va qonunosti me'yoriy hujjatlarga bo'linadi.

Ekologik munosabatlarni tartibga solinishi yo'nalishlari bo'yicha: tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qonunchiligi; aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qonunchiligi.

Munosabatlarni tartibga solish predmeti bo'yicha: umumiy va maxsus ekologik qonunchilik hujjatlari.

Huquqiy tartibga solish holati bo'yicha moddiy va protsessual ahamiyatdagi qonunchilik hujjatlari: qonunchilik hujjatlarining tizimi bo'yicha oddiy kodifikatsiyalashgan manbalar.

Qonunchilik hujjatlarining qo'llanilish doirasi bo'yicha: hududiy-mintaqaviy; respublika miqyosida; xalqaro miqyosdagi manbalar va hokazo.

Demak, ekologiya huquqining manbalari ekologik munosabatlarni tartibga solishda tabiiy qonunlar va jamiyat qonunchilik hujjatlarini mujassamlantirgan holda tartibga soladi. Bu esa o'z navbatda ekologik qonunchilik hujjatlari hajmining ko'payishiga olib keladi.

Tabiat-jamiyat tizimida o'zaro munosabatlarni tartibga solishda bir tomondan qonun, farmon, qaror, nizom kabi me'yoriy hujjatlar, ikkinchi tomondan, ushbu qonun hujjatlarining qo'llanilishiga yordam berish va davomiyligini ta'minlashda ekologik normativ, standart va yo'riqnomalar kabi minglab me'yoriy-texnik ahamiyatdagi hujjatlar qo'llaniladi.

Ekologiya huquqining manbalari boshqa huquq sohalari manbalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tamoyillari, usullari, qoidalarini qo'llashda umumiylikka egadir. Lekin shu bilan bir qatorda o'ziga xos xususiyatlarga ham ega bo'lib, boshqa huquq sohalari qonunchilik hujjatlari mazmun-mohiyatidan farq qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoidatalablari va tamoyillari asosida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan qonunlar qabul qilinadi.

Asosiy qonunimizda davlat ekologiya siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilansa, ushbu konstitutsion qoidalarga mos ravishda qabul qilinadigan qonunlarda

atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning talablari, mexanizmi mustahkamlanadi.

Bu qonunlarda tabiatni muhofaza qilish, tabiiy obyektlardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarning maqsadi, vazifasi, obyekt va subyektlari, tabiiy resurslarning huquqiy holati, ushbu sohada yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari, majburiyatlari, erkinliklari, kafolatlari va vakolatlari, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish tartibi, muddati va talablari, ekologik qonunchilik talablarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik chora-tadbirlari kabi ekologik-huquqiy qoida-talablar belgilangandir.

Savol va topshiriqlar

1. Ekologiya huquqi tushunchasini izohlang.
2. Ekologiya huquqining asosiy yo'nalishlari va predmeti nima?
3. Ekologiya huquqining tamoyillari, usullarini ko'rsating.
4. Ekologiya huquqi manbalari, xususiyatlari va tizimini aytib bering.
5. Ekologiya qonunchiligini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik turlarini ayting.
6. Ekologiya qonunchiligini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni ayting.
7. Ekologiya qonunchiligini buzganlik uchun intizomiy javobgarlik turlarini ko'rsating.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik Palatasiga Ekologik harakatlarni amalga oshirish bo'yicha qancha deputat saylangan?

IX b o b

XALQARO HUQUQ

Xalqaro huquqning vujudga kelishi va tushunchasi

Xalqaro huquq o'zining uzoq tarixiga ega. Dunyoda davlat vujudga kelishidan ilgari qabilalar mavjud edi. Ularning o'rtasidagi munosabatlar ham xalqaro huquqiy munosabatlarning bir turiga kirishi mumkin. Masalan, qabilalar o'rtasida tinchlik, mulkiy va boshqa har xil bitimlar tuzilgan. Demak, xalqaro huquqiy munosabatlar o'zining uzoq tarixiga ega.

Olimlar xalqaro huquqni quyidagi bosqichlarga bo'ladi: qadimgi dunyo xalqaro huquqi davri; o'rta asrlar xalqaro huquqi davri; klassik xalqaro huquqi davri; zamonaviy xalqaro huquqi davri¹.

Bugun zamonaviy xalqaro huquqi davrida o'z o'rnini egallagan O'zbekiston xalqaro davlatlar bilan o'zaro xalqaro-huquqiy munosabatlarini yanada takomillashtirib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishi, Konstitutsiyaning 17-moddasida qayd etilganidek, xalqaro huquqning teng huquqli subyekt sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi jahon hamjamiyati davlatlari bilan O'zbekistonning turli sohalardagi aloqalarini rivojlantirish, suverenligini yanada mustahkamlash hamda xalqning turmush tarzini yuksaltirish kabi maqsadlarda ular bilan diplomatik va konsullik aloqalari o'rnatishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi.

¹ *I. I. Lukashuk, A. X. Saidov.* Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. T.: «Adolat», 1996. 17-bet.

Xalqaro huquq fanini o'rganish, xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasining tutgan o'rnini bilish bugungi kunda katta ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda xalqaro huquq ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida katta o'rin egallaydi. Bu huquq bugungi kunda davlatlararo huquq yo'nalishining mustaqil tizimi sifatida o'rin egalladi, chunki xalqaro huquq davlatlararo huquq sohasidagi munosabatlarni tartib doirasida tutib turadi.

Masalan, xalqaro huquq davlatlararo tashqi siyosat yuritishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida «O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi»⁶ – deb tasdiqlangan.

Konstitutsiyamizda ko'rsatilgan xalqaro munosabatlarga rioya qilish uchun biz xalqaro huquq normalarini, xalqaro huquqiy munosabatlarni, umuman, xalqaro huquq fanini bilishimiz kerak.

Xalqaro huquq fani nimani o'rgatadi? **Xalqaro huquq** bu — davlatlar, xalqlar, xalqaro tashkilotlar, jamoa birlashmalari, fuqarolar, yuridik shaxslar ishtirok etadigan huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy tizimdir. Bu munosabatlar xalqaro darajada tartibga solinadi. Masalan, bugungi o'zbek davlatchiligini qaror toptirishning birinchi bosqichidagi vazifalarning bajarilishi O'zbekistonning xalqaro obro'-e'tibori ortishi va mustahkamlanishida, jahon hamjamiyatidagi ko'plab mamlakatlar bilan do'stlik va hamkorlik munosabatlarini o'rnatishda va rivojlantirishda o'z ifodasini topadi.

Xalqaro huquq – davlatlararo munosabatlarni, tinchlik va hamkorlikni ta'minlashni tartibga solib turuvchi muayyan yuridik normalar tizimidir.

Xalqaro huquq normalari vositasida faqat bitta davlat ichidagi va ushbu davlatning milliy qonunchiligi bilan tartibga solinadigan munosabatlar emas, balki uning doirasidan chetga chiqadigan, ya'ni turli davlatlar o'rtasidagi, shuning bilan birga davlat milliy qonun-qoidalariga bevosita taalluqli bo'lgan asoslar va ularda nazarda tutilgan munosabatlar tartibga solinadi.

Bunday asoslar qatoriga davlatlarning mustaqilligi e'tirof etilishi, xalqaro nizolarning tinch yo'l bilan hal qilinishi, ichki ishlarga aralashmaslik, inson huquqlarining barcha davlatlar tomonidan hurmat qilinishi, xalqaro majburiyatlarning vijdonan, bekam-u ko'st bajarilishi va boshqa xalqaro huquqning umum tan olingan tamoyil va normalari kiradi.

Xalqaro huquq manbalari

Huquq manbalari bu – huquqiy normalarning mustahkamlanish shaklidir. Xalqaro huquq manbalari asosiy va qo'shimcha turlarga bo'linadi. Asosiy manbalarga – xalqaro shartnoma va xalqaro odatlar kiradi. Qo'shimcha xalqaro manbalar bu – xalqaro tashkilotlarning qarorlari, davlatning ichki qonuni, sud qarorlari, olimlarning xalqaro huquq sohasidagi ta'limotlari va boshqalardir.

Shartnoma – huquq normalarining yozma shaklidir. Shartnoma ikki yoki undan ko'p xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi bitimlardir.

Shartnoma xalqaro huquq subyektlari o'rtasida tuzilgan bitimlarni huquqiy tartib doirasiga tushiradi. Ular o'rtasidagi majburiyatlarni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan xalqaro normalarni aniq ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston davlatining u yoki bu xorijiy

mamlakat bilan xalqaro shartnomasi, Konstitutsiyamizning 17-moddasida belgilangan asosda xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplariga muvofiq tuziladi.

Xalqaro odatlar Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xalqaro sudining 38-moddasida «huquqiy norma sifatida qabul qilingan umumiy amaliyot»ning dalili deb belgilangan. Xalqaro odat normalari o'z ichiga yurish-turish qoidalarini oladi. Bu qoidalar xalqaro huquqiy munosabatda uzoq yillardan beri qo'llanib keladi va xalqaro huquq subyektlari tomonidan tan olingan. Masalan, 1968-yilda qabul qilingan Yadroviy qurolni tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomada bugun ko'p davlatlar ishtirok etmaydi. Lekin uning barcha davlatlar uchun majburiy normalar sifatidagi qoidalarini tan olish bugungi kunda keng tasdig'ini topmoqda¹.

Xalqaro tashkilotlarning qarorlari bugungi kunda xalqaro davlatlar tomonidan siyosiy, iqtisodiy, harbiy, sog'liqni saqlash, transport va boshqa sohalar bo'yicha shartnomalar asosida tuzilishi mumkin. Masalan, Islom Karimov «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish — ustuvor maqsadimizdir» mavzudagi ma'ruzasida², afg'on muammosi yechimini faqat harbiy yo'l bilan emas, balki siyosiy yo'l bilan hal etishni taklif qildi. Bu mojaroni hal etish maqsadida «6+3» guruhini tuzish, «Bu guruhga Afg'oniston bilan qo'shni bo'lgan davlatlar, AQSH va Rossiya hamda NATO tashkilotining vakolatli vakillari kirishi nazarda tutiladi»³, degan taklif kiritildi.

¹ *I. I. Lukashuk, A. X. Saidov.* Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. T.: «Adolat», 1996.

² Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. 27-yanvar 2010-yil.

³ *Islom Karimov.* «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish — ustuvor maqsadimizdir». T.: «O'zbekiston», 2010. 19-bet.

Xalqaro huquq manbalariga davlatning ichki qonuni, sud qarorlari, olimlarning xalqaro huquq sohasidagi ta'limotlari ham kiradi. Bunda xalqaro tashkilotlar o'z nizomlarini, rezolyutsiyalarini qabul qilishlari mumkin. Masalan, BMTning siyosiy va axloqiy ahamiyatga taalluqli bir qancha rezolyutsiyalari mavjud. Bu rezolyutsiyalar yuridik kuchga ega emas. Lekin u yoki bu davlat bu rezolyutsiyalarni o'zlarida bajarishlari, albatta, inson huquqlarining himoya qilinishiga, xalqaro miqyosda demokratiyaning yanada rivojlanishiga olib keladi. Xalqaro sudlar tomonidan qabul qilingan qarorlar esa, odatda yangi normalarni ishlab chiqishda u yoki bu davlat tomonidan e'tiborga olinishi mumkin.

Ma'lumki, qonun-hujjatlarni ishlab chiqishda olimlarning hissasi katta. Olimlarning xalqaro huquq sohasidagi ta'limotlarini o'rganib, ular tomonidan taklif etilgan xalqaro munosabatlarning yechimini topishga, inson huquqlarini himoya qilish, tinchlikni saqlash va boshqa masalalar bo'yicha fikrlari inobatga olinadi.

Xalqaro huquq funksiyalari

Davlat faoliyatining asosiy yo'nalishi bu uning funksiyalaridir.

Davlatning ichki va tashqi funksiyalari mavjud. Xalqaro davlat funksiyalari:

- xalqaro munosabatlar tizimini mustahkamlash;
- xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish;
- o'zining maqsad va prinsiplariga zid bo'lgan yangi munosabatlar va institutlar paydo bo'lishiga qarshi ta'sir ko'rsatish;
- baynalmilallashtirish;
- ma'rifiy axborot va boshqalardir.

Bu funksiyalarning har biri xalqaro davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, bu munosabatlarni huquqiy tartib doirasida tutish, tinchlik uchun kurashish, xalqaro ziddiyatlarning oldini olish, davlatlararo tinch, totuv yashashga ko'maklashish, milliy, madaniy, ma'rifiy aloqalarni o'rnatishga yordam berish va boshqa ijobiy maqsadlarga qaratilgan.

Bugun xalqaro hamjamiyatda o'z o'rnini egallagan O'zbekiston xalqaro hamjamiyat bilan o'zaro xalqaro-huquqiy munosabatlarini yanada rivojlantirib bormoqda. Jumladan, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan chet el fuqarolarining manfaatlarini va mamlakatimizdan boshpana izlayotdan muhojirlarning va chet eldagi O'zbekiston fuqarolarining huquqiy himoya qilinishi va bu masalalarni huquqiy tartibga solish vazifalari hal etilishi lozim bo'lgan muhim masalalar qatoridan o'rin olgan.

Xalqaro huquq subyektlari va obyektlari

Xalqaro huquq subyektlariga faqat xalqaro munosabatlar qatnashchilari kiradi. Xalqaro huquq subyektlari xalqaro huquq normalariga amal qilish orqali o'z majburiyatlarini bajaradi.

Xalqaro huquq subyektlariga:

- davlat;
- xalqaro tashkilot;
- millat;
- individlar kiradi.

Davlat xalqaro huquqning asosiy subyekti hisoblanadi.

Masalan, O'zbekiston suveren davlat sifatida zamonaviy xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalariga qo'shilgan, xalqaro shartnomalar bilan bog'liq bo'lgan xalqaro huquq subyektidir.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida o'z hududida davlat hokimiyati chegaralanmaydi va xalqaro huquqning hech qaysi bir subyekti bunga aralashish huquqiga ega emas, o'zining hududidan tashqarida u o'z hokimiyatini faqat boshqa manfaatdor davlat roziligi bilan amalga oshirishi mumkin.

O'zbekiston xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan diplomatik aloqalarni amalga oshirib, ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar tuzib, davlatlararo munosabatlarda bevosita qatnashadi.

Hozirgi paytda Respublikada xalqaro tashkilotlarning faoliyatini o'rganishga, shuningdek, O'zbekistonning xorijiy mamlakatlardagi diplomatik, sayyohlik vakolatxonalarida hamda boshqa tashkilotlar tuzilmalarida faoliyat olib borishga qodir yuqori malakali milliy kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilib, bu borada sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining BMTga a'zo bo'lishi uning ijtimoiy-siyosiy hayotida, xalqaro maydondagi faoliyatida muhim voqea bo'ldi. O'zbekistonning BMTdek nufuzli xalqaro tashkilotning teng huquqli a'zosi bo'lishi uning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tiborining oshishiga, xalqaro munosabatlardagi faoliyatining kengayib borishiga olib keldi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra O'zbekiston hozirgi kunda jahonning 50 dan ortiq eng nufuzli tashkilotlariga a'zo bo'ldi. O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining eng muhim vazifasi BMT, YXHT va boshqa xalqaro tashkilotlarning ishida faol qatnashish, Yevropa, Osiyo va jahon xavfsizlik tuzilmalariga qo'shilishdir. Mamlakatimiz dunyoning 170 davlati tomonidan tan olingan, 120 dan ortiq mamlakat bilan o'zaro diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

Yurtimizda 88 ta xorijiy davlat elchixona va vakolatxonalari ochilgan, 24 ta hukumatlararo tashkilot va

13 ta xalqaro nodavlat tashkilot vakolatxonalari ishlab turibdi. Istiqloq yillarida mamlakatimiz ko‘plab muhim xalqaro shartnomalar va konvensiyalarga qo‘shildi¹.

Xalqaro tashkilotlar xalqaro huquq subyekti sifatida o‘z huquq doiralariga egadirlar va ulardan foydalanadilar. Xalqaro tashkilotlar diplomatik aloqalarni emas, ma‘lum bir vazifalarni bajaradilar. Masalan, davlatlar bilan shartnomalar tuzadi. Xalqaro tashkilotlar o‘z ta‘sis hujjatlariga – ustav yoki bitimiga egadirlar.

BMT Ustavining 1-moddasi: «Biz, Birlashgan Millatlar Xalqlari» degan so‘zlar bilan boshlanadi. Bugungi kunda inson huquqlarini xalqaro darajada himoya qilish masalalari, asosan, BMT Ustavi, Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi, Inson huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro Paktlar kabi 80 dan ortiq hujjatda o‘z aksini topgan. O‘zbekiston inson huquqlari sohasida 60 dan ziyod ko‘p tomonlama xalqaro shartnomalarga qo‘shilgan. Bular hammasi millatlar xavfsizligiga, mamlakatlar va xalqlarning hech qanday kamsitishlarsiz yashashlarini ta‘minlashga qaratilgan.

Individning xalqaro huquq subyekti sifatida olinishi, xalqaro jinoyat sudi yoki maxsus tuzilgan xalqaro jinoyat tribunali vositasi tomonidan individ ustidan olib boriladigan jinoyat ishi va unga qo‘llaniladigan odil sudlovni amalga oshirish bilan bog‘liq. Masalan, xalqaro huquqda qaroqchilik, genotsid, aparteid singari jinoyatlar bor. Ularni ko‘rib chiqish va sud hukmini chiqarish, odatda, maxsus tuzilgan xalqaro jinoyat tribunali yoki xalqaro jinoyat sudi tomonidan amalga oshiriladi.

¹ *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «Xalq so‘zi», 2005-yil 29-yanvar.

Xalqaro huquq obyektı – davlatlarning ichki vakolatlariga tegishli bo‘lmagan, ular yuzasidan xalqaro huquq subyektlari huquqiy munosabatga kirishi uchun barcha moddiy va nomoddiy ne‘matlarni, xatti-harakatlardan tiyilib turishni anglatadi. Xalqaro huquq obyektı davlatlararo munosabatlarni xalqaro huquq sohalariga va institutlarga ajratish asnosida hisobga olinadi.

Xalqaro huquq va milliy huquq

Xalqaro huquqning milliy huquqiy tizimlarga bo‘lgan ta‘siri ham kattadir. Ko‘pgina davlatlarning Konstitutsiyalarida xalqaro huquqning umume‘tirof etilgan normalari va prinsiplari milliy huquqning tarkibiy qismiga kiradi, agar ular bir-biriga zid kelsa xalqaro-huquqiy normalar ustun keladi. Xalqaro va milliy huquq turli sohalarda amal qiladigan va bir-birlariga bo‘ysunmaydigan mustaqil huquq tizimlaridir¹.

Xalqaro va milliy huquq bir-birlariga yaqin, inson huquqlari sohasida yoki boshqa davlatlararo tinch-totuv yashash borasidagi munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, Respublikamizda bir qancha, jumladan, Inson huquqlari milliy markazi, Oliy Majlis amaldagi qonunlar Monitoringi instituti, inson huquqlari bo‘yicha Oliy Majlisning vakili Ombudsman instituti, shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, sud hokimiyati organlari, inson huquqlari himoyasi borasidagi turli nodavlat tashkilotlar faoliyat yuritmoqda. Bu institutlarning asosiy vazifasi mamlakatimiz fuqarolariga ularning huquq va erkinliklarini himoya qilishlari uchun ko‘maklashishdir. Bunday tashkilotlar boshqa davlatlarda ham tuzilishi va vakolat doiralari bir-birlariga o‘xshashi mumkin.

¹ *I. I. Lukashuk, A. X. Saidov.* Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. T.: «Adolat», 1996. 118-bet.

Respublikamizda inson huquqlarini himoya qilishga doir yagona dastur yaratilgan bo'lib, unda millatlar, xalqlar, insonlar tengligi, do'stligi sohasida davlat va barcha tashkilotlarning farovonlik uchun birgalikda harakat qilishlari zarurligi o'zining chuqur ifodasini topgan.

Inson huquqlari o'zbek millatining turmush tarzida, an'anaviy huquqiy madaniyatida, milliy dunyoqarashi, mafkurasida muhim o'rin tutadi. O'zbek milliy mafkurasining tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

- mustaqillik his-tuyg'usi va istiqlolni to'la idrok etish;

- o'zbekchilik;

- ko'p millatli O'zbekiston xalqining vatanparvarligi va boshqalar.

Milliy mafkura — ona zaminga bo'lgan muhabbat, uni sevish, e'zozlash, ardoqlash va ravnaqi haqidagi g'oyalar majmuidir. Boshqa davlatlarda ham o'z vataniga sadoqatlik, uni avaylash, undagi tinchlik, osoyishtalikka qaratilgan ishlar amalga oshiriladi.

Biz Yevropa qit'asidagi Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti, Yevropa Ittifoqi va NATO kabi muhim tuzilmalar bilan yurtimizda demokratik va bazor islohotlarini chuqurlashtirish, mamlakatimizda va umuman, mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash borasida hamkorlikni mustahkamlashdan manfaatdormiz.

«Ayniqsa, XXI asr vabosi bo'lgan xalqaro terrorizm, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurash dunyo mamlakatlarini birlashtiradigan asosiy omil bo'lib qolmoqda. Ayni paytda, biz terrorizmning tashqi ko'rinishlariga, begunoh odamlarni garovga oladigan, portlatadigan, o'ldiradigan kimsalarga qarshi kurashish bilangina bu ofatni bartaraf etib bo'lmasligini bir necha bor ta'kidlaganmiz. Hayotning o'zi shuni ko'rsatmoqdaki, avvalambor, ushbu balo-qazoning birlamchi

manbalariga qarshi kurashish darkor»,¹ – deb ta’kidlagan edi yurtboshimiz o‘z ma’ruzalarida. Bu borada BMT bilan yonma-yon turib harakat qilish unga a’zo har bir davlatning asosiy vazifasidir. Terrorizm, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurashish barcha davlatlarning asosiy burchi bo‘lishi bilan bir qatorda, har bir davlat o‘zining qonunlari asosida bunday jinoyatlarining oldini olishga va ularni bartaraf etishga harakat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Xalqaro huquq tushunchasi va unga xos xususiyatlar haqida qapirib bering.
2. Xalqaro huquq subyektlarini sanab bering.
3. Xalqaro huquq obyektiga deganda nimani tushunasiz?
4. Xalqaro huquq manbalari tushunchasiga izoh bering.
5. Xalqaro huquqning asosiy manbalariga nimalar kiradi?
6. BMT ning inson huquqlarini himoya qilish haqidagi qanday hujjatlarini bilasiz?
7. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqi kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunini mustaqil o‘rganib keling.
8. Respublikada inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha qanday nodavlat va notijorat tashkilotlarni bilasiz?
9. Davlatning ichki va tashqi siyosatini tushuntiring.
10. Inson huquqlarini himoya qiluvchi xalqaro hujjatlarini sanang va izohlang.
11. Inson huquqlarini himoya qiluvchi qanday xalqaro tashkilotlarni bilasiz?
12. Xalqaro munosabatlarda immunitet va imtiyozlarga tahdid qilishga nisbatan chora ko‘riladimi?
13. «Genotsid» degani nima?
14. I. A. Karimov asarlarida xalqaro hamkorlik haqida nimalar deyilgan?

¹ Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro shartnomalar to‘plami. – T.: «Adolat», 2004. 47-bet.

T E S T S A V O L L A R I

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

1. Davlat va huquq nazariyasi nimani o'rgatadi?

- a) davlat va huquqning paydo bo'lishi, belgilari, shakllari, rivojlanishi;
- b) faqat davlat nazariyasini;
- c) huquqning belgilarini;
- d) davlat boshqaruvini;
- e) mustaqillik belgilarini.

2. Davlat qanday funksiyalarni bajaradi?

- a) ichki va tashqi;
- b) boshqa davlatlar bilan aloqani mustahkamlaydi;
- c) tashqi siyosat olib boradi;
- d) davlat budjetini tashkil etadi;
- e) qonunlar chiqaradi.

3. Davlatning tuzilish shakli qanday bo'ladi?

- a) respublika, monarxiya, unitar, imperiya;
- b) unitar va konfederativ;
- c) federativ, konfederativ, imperiya;
- d) oddiy va federativ;
- e) unitar, federativ, konfederativ, imperiya.

4. Davlatning boshqarish shaklini ayting:

- a) respublika, monarxiya;
- b) konstitutsiyaviy monarxiya va respublika;
- c) imperiya va respublika;
- d) monarxiya, prezidentlik respublikasi;
- e) monarxiya, imperiya.

5. O'zbekiston Respublikasi boshqarish jihatidan qanday davlat?

- a) respublika;
- b) mustaqil;

- c) federativ;
- d) suveren;
- e) konfederativ.

6. O'рта asr (IX—X) mutafakkirlaridan kimlarni bilasiz?

- a) Forobiy, Beruniy, Ibn Sino;
- b) Forobiy, Ulug'bek, Xorazmiy;
- c) Ibn Sino, Beruniy, Navoiy;
- d) Beruniy, Amir Temur, Hamza;
- e) Forobiy, Navoiy, Amir Temur.

7. Forobiy shahar-davlatni qanday davlatlarga bo'ladi?

- a) fozil va johil;
- b) adolatli va adolatsiz;
- c) baxtli va baxtsiz;
- d) fozil va maqsadga muvofiq emas;
- e) maqsadga muvofiq va johil.

8. Qonunni qabul qilish bosqichlarini ayting:

- a) tashabbus, loyiha muhokamasi, qonun qabul qilish, uni e'lon qilish;
- b) tashabbus, loyiha tayyorlash;
- c) loyiha muhokamasi, Oliy Majlis tasdig'i;
- d) qonunni qabul qilish va uni e'lon qilish;
- e) tashabbus, loyiha muhokamasi, e'lon qilish.

9. Huquqbuzarlik nima?

- a) huquq qoidalariga rioya etmaslik;
- b) qoidani bajarmaslik;
- c) axloq qoidalariga rioya etmaslik;
- d) kattalarning gapini bajarmaslik;
- e) intizom qoidalarini bajarmaslik.

10. Yuridik javobgarlik turlarini ayting:

- a) jinoiy, ma'muriy, intizomiy, moddiy;
- b) jinoiy, ma'muriy, axloqiy, intizomiy;
- c) ma'muriy, jinoiy, moddiy, qamoq;
- d) ma'muriy, tanbeh, jarima, 15 sutka;
- e) ozodlikdan mahrum qilish, jarima, ma'muriy, jinoiy.

KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida nechta deputat faoliyat ko'rsatadi?

- a) 150;
- b) 120;
- d) 130;
- e) 135.

2. Davlat organlari va mansabdor shaxslar kimlar oldida mas'uldirlar?

- a) jamiyat va fuqarolar;
- b) barcha fuqarolar oldida;
- c) jamiyat oldida;
- d) fuqarolar, chet el fuqarolari oldida;
- e) barcha millatlar oldida.

3. Referendum nima?

- a) umumiy ovoz berish;
- b) «ha» yoki «yo'q» deyish;
- c) saylovga qatnashish;
- d) Prezident saylash;
- e) deputatlarni saylash.

4. Demokratik huquq va erkinliklar nima bilan himoya qilinadi?

- a) Konstitutsiya va qonunlar bilan;
- b) Konstitutsiya bilan;
- c) qonunlar bilan;
- d) Prezident farmonlari bilan;
- e) Oliy Majlis qarorlari bilan.

5. Konstitutsiyaning strukturasi aytib bering:

- a) 6 bo'lim, 26 bob, 128 modda;
- b) 6 bo'lim, 28 bob, 126 modda;
- c) 3 bo'lim, 26 bob, 130 modda;
- d) 6 bo'lim, 18 bob, 128 modda;
- e) 5 bo'lim, 28 bob, 126 modda.

6. O'zbekiston fuqarolari necha yoshdan saylash huquqiga ega?

- a) 18 yoshdan;
- b) 16 yoshdan;
- c) 21 yoshdan;
- d) 25 yoshdan;
- e) 17 yoshdan.

7. Oliy Majlis Qonunchilik palatasining deputatlari necha yoshdan va necha yil muddatga saylanadilar?

- a) 25 yoshdan, 5 yilga;
- b) 23 yoshdan, 5 yilga;
- c) 21 yoshdan, 5 yilga;
- d) 25 yoshdan, 4 yilga;
- e) 35 yoshdan, 5 yilga.

8. O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga va siyosiy boshpana berishga oid masalalarni kim hal etadi?

- a) Prezident;
- b) Oliy Majlis Raisi;
- c) Bosh prokuror;
- d) Bosh Vazir;
- e) Oliy Sud Raisi.

9. O'zbekiston Respublikasi parlamentidagi senatorlar va deputatlar sonini aniqlang.

- a) 250 ta;
- b) 150 ta;
- c) 200 ta;
- d) 300 ta;
- e) 220 ta.

10. Kimlar saylov huquqidan mahrum?

- a) muomalaga layoqatsizlar, ozodlikdan mahrum etilganlar;
- b) ruhiy kasallar;
- c) ruhiy kasallar, alkogoliklar;
- d) muomalaga layoqatsizlar;
- e) ozodlikdan mahrum etilganlar.

MA'MURIY HUQUQ

1. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi Kodeksi qachon qabul qilingan?

- a) 1992- yil 22- sentabr;
- b) 1994- yil 22- sentabr;
- c) 1994- yil 2- iyul;
- d) 1993- yil 7- may;
- e) 1995- yil 1- aprel.

2. Ma'muriy javobgarlikka necha yoshdan tortiladi?

- a) 14 yoshdan;
- b) 13 yoshdan;
- c) 17 yoshdan;
- d) 18 yoshdan;
- e) 16 yoshdan.

3. Ma'muriy huquq tarmog'i qanday munosabatlarni tartibga soladi?

- a) fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni;
- b) mulkiy munosabatlarni;
- c) korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni;
- d) boshqaruv jarayonidagi munosabatlarni;
- e) mehnat jarayonidagi munosabatlarni.

4. «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeks necha qismdan iborat?

- a) uch qismdan;
- b) ikki qismdan;
- c) besh qismdan;
- d) bir qismdan;
- e) to'rt qismdan.

5. Jarima bu — ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishda aybdor shaxsdan...

- a) davlat hisobiga pul undirishdir;
- b) jabrlanuvchi hisobiga pul undirishdir;
- c) korxonaga hisobiga pul undirishdir;

- d) ayrim miqdordagi pulni to'lash;
- e) hamma javoblar to'g'ri.

6. Jarima miqdori qanday belgilanadi?

- a) huquqbuzarlikning turiga qarab;
- b) aniq miqdorda;
- c) eng kam oylik ish haqidan kelib chiqqan holda;
- d) eng kam ish haqining besh baravarigacha;
- e) to'g'ri javob yo'q.

7. «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksda ma'muriy jazo necha turga bo'lingan?

- a) 10 turga;
- b) 9 turga;
- c) 8 turga;
- d) 6 turga;
- e) 5 turga.

FUQAROLIK HUQUQI ASOSLARI

1. Fuqarolik to'g'risidagi qonunlar qanday munosabatlarni tartibga soladi?

- a) mulkiy va shaxsiy munosabatlarni;
- b) oiladagi mulkiy va shaxsiy munosabatlarni;
- c) korxonalar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarni;
- d) barcha mulkiy munosabatlarni;
- e) to'g'ri javob yo'q.

2. Fuqarolik huquqiy layoqat qachon vujudga keladi?

- a) tug'ilgandan;
- b) 16 yoshdan;
- c) 18 yoshdan;
- d) 14 yoshdan;
- e) to'g'ri javob yo'q.

3. Fuqarolik huquqiy layoqat qachon tugaydi?

- a) jismoniy shaxs o'lganda;
- b) jismoniy shaxs tugatilganda;
- c) fuqaro ruhiy kasal bo'lsa;

- d) fuqaro jinoiy jazoga tortilsa;
- e) to'g'ri javob yo'q.

4. Fuqarolarning to'liq muomala layoqati qachondan vujudga keladi?

- a) 18 yoshdan;
- b) ular tug'ilgan kunlaridan boshlab;
- c) 14 yoshdan;
- d) 16 yoshdan;
- e) to'g'ri javob yo'q.

5. Qanday vaziyatda fuqaro muomalaga layoqatsiz deb taniladi?

- a) ruhiy kasal deb topilsa;
- b) 18 yoshga to'lmasa;
- c) 16 yoshga to'lmasa;
- d) nogiron bo'lsa;
- e) to'g'ri javob yo'q.

6. Kimlar yuridik shaxs bo'la oladi?

- a) o'z mulkiga ega, majburiyatlarni bajara oladigan, javobgar bo'la oladigan tashkilotlar;
- b) sud, prokuratura, adliya xodimlari;
- c) sud, prokuror, mulk egalari;
- d) o'z mulkiga ega bo'lgan tashkilotlar;
- e) to'g'ri javob yo'q.

7. Mulk huquqi tushunchasini aniqlang:

- a) mulkka ega bo'lish, foydalanish, tasarruf qilish;
- b) mulkka ega bo'lish;
- c) xususiy mulkka ega bo'lish;
- d) xususiy, shaxsiy mulkka ega bo'lish;
- e) to'g'ri javob yo'q.

8. Qanday mulk er-xotinning umumiy mulki hisoblanadi?

- a) ular nikohda turgan vaqtda birgalikda to'plagan mulklar;
- b) ikkalovi birgalikda topgan mulk;
- c) ular birgalikda to'plagan mulk va farzandlarning mulklari;

- d) ular birgalikda to'plagan mulk va turar joy;
- e) to'g'ri javob yo'q.

9. Qonuniy vorislarni aniqlang:

- a) er yoki xotin, farzandlar va qarindoshlar;
- b) er-xotin, farzandlar;
- c) vasiyatda ko'rsatilgan hamma shaxslar;
- d) faqat eri o'lsa xotini, xotini o'lsa eri, farzandlari;
- e) to'g'ri javob yo'q.

10. Qonun bo'yicha birinchi navbatdagi vorislarga kimlar kiradi?

- a) bolalar, ota-ona, eri yoki xotini, o'limidan keyin tug'ilgan bola;
- b) ota-ona, er-xotin, farzandlar;
- c) ota-ona, er-xotin, bolalar va qarindoshlar;
- d) ota-ona, er-xotin, bolalar, opa-singillar;
- e) to'g'ri javob yo'q.

MEHNAT HUQUQI ASOSLARI

1. Jamoa shartnomasi nima?

- a) ish beruvchi bilan xodim o'rtasidagi bitim;
- b) korxonada ish beruvchi bilan xodimlar o'rtasidagi mehnatga oid munosabatlarni tartibga soluvchi normativ hujjat;
- c) ish vaqti, dam olish vaqti va ish haqini aniqlovchi hujjat;
- d) korxonada bilan xodimning mehnatga oid munosabatlarini tartibga soluvchi hujjat;
- e) b, c javoblari to'g'ri.

2. Ishsiz shaxs nafaqa olish davrida mahalliy mehnat organlarining yo'qlamasidan qay tartibda o'tishi kerak?

- a) ikki haftada kamida bir marotaba;
- b) bir haftada;
- c) har 20 kunda;
- d) har 10 kunda;
- e) har oyda.

3. Mehnat shartnomasi necha nusxada tuziladi?

- a) bir nusxada;
- b) ikki nusxada;
- c) bir yoki ko'p nusxada;
- d) taraflarning kelishuviga bog'liq;
- e) to'g'ri javob yo'q.

4. Qonunga ko'ra necha yoshdan ishga qabul qilishga yo'l qo'yiladi?

- a) 14 yoshdan;
- b) 15 yoshdan;
- c) 16 yoshdan;
- d) 18 yoshdan;
- e) 13 yoshdan.

5. Mehnat shartnomasi qaysi vaqtdan tuzilgan hisoblanadi?

- a) buyruq chiqqan kundan boshlab;
- b) ish boshlagan kundan boshlab;
- c) qonunda ko'rsatilgan tarzda;
- d) imzolangan paytdan boshlab;
- e) to'g'ri javob yo'q.

6. Mehnat shartnomasi bekor qilingan kun deb qaysi kun hisoblanadi?

- a) buyruq chiqqan kun;
- b) ariza bergan kun;
- c) oxirgi ish kuni;
- d) mehnat shartnomasi bekor bo'lgan kun;
- e) mehnat daftarchasini olgan kun.

7. 18 yoshga to'lmagan xodimlarning ish vaqtini aniqlang.

- a) haftasiga 35 soat;
- b) haftasiga 24 soat;
- c) haftasiga 36 soat;
- d) haftasiga 30 soat;
- e) to'g'ri javob yo'q.

8. Ish vaqtidan tashqari ishlarning eng ko'p muddati qancha?

- a) ikki kun davomida 8 soat;
- b) ikki kun davomida 4 soat;
- c) ikki kun davomida 2 soat;
- d) ikki kun davomida 6 soat;
- e) to'g'ri javob yo'q.

9. 18 yoshga to'lmaganlarning yillik ta'tili qancha?

- a) 24 kun;
- b) 30 kun;
- c) 36 kun;
- d) 18 kun;
- e) 26 kun.

10. Mehnat nizolari qayerda ko'riladi?

- a) mehnat nizolari komissiyalarida;
- b) sudda;
- c) mehnat nizolari komissiyalarida va sudda;
- d) xodim istagan joyiga shikoyat qiladi;
- e) kasaba uyushmasida.

OILA HUQUQI ASOSLARI**1. FHDY idorasiga ariza bergandan keyin nikohni qayd qilish muddati qancha?**

- a) bir oy;
- b) ikki hafta;
- c) qachon xohlasa;
- d) 10 kun;
- e) 20 kun.

2. Nikoh tuzish shartlarini aniqlang:

- a) nikohlanuvchilarning o'z roziligi, nikoh yoshiga yetishi;
- b) nikohlanuvchilarning roziligi, muhabbati;
- c) nikoh yoshiga yetishi, sevishi;
- d) nikoh yoshiga yetishi, ota-onasining roziligi;
- e) to'g'ri javob *b* va *c*.

3. Nikoh yoshini aniqlang:

- a) qizlar 17, erkaklar 18 yosh;
- b) 17 yosh;
- c) 18 yosh;
- d) qizlar uchun 16, erkaklar uchun 17 yosh;
- e) to'g'ri javob *a* va *d*.

4. Nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlar:

- a) boshqa nikohda bo'lish, bir nasl-nasab chizig'i bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar, ruhiy kasal bo'lish;
- b) boshqa nikohda bo'lish, tutashgan qarindoshlar;
- c) boshqa nikohda bo'lish, ruhiy kasal;
- d) nikohlanuvchilarning rozi emasligi;
- e) to'g'ri javob *d*.

5. Nikohdan sudda ajralishda yarashish uchun belgilanadigan muddatni aniqlang:

- a) 6 oy;
- b) 3 oy;
- c) 1 oy;
- d) 15 kun;
- e) muddati ko'rsatilmagan.

6. Bir farzandga to'lanadigan aliment miqdorini aniqlang:

- a) maoshning 25 foizi;
- b) maoshning 33 foizi;
- c) maoshning 50 foizi;
- d) ota yoki onaning xohishiga ko'ra ko'p yoki kam miqdorda;
- e) to'g'ri javob *c*.

7. Nikoh bu...

- a) erkak va ayolning ixtiyoriy bitimini tegishli organda rasmiylashtirish;
- b) erkak va ayolning bitimi;
- c) erkak va ayolning ixtiyoriy roziligi;
- d) erkak va ayolning birga yashashi, umumiy ro'zg'orga ega bo'lishi;
- e) hamma javob to'g'ri.

8. Bolalarning familiyasi qanday beriladi?

- a) ota yoki onaning familiyasi, buvaning oti familiya qilib beriladi;
- b) ota yoki onaning familiyasi beriladi;
- c) otaning familiyasi beriladi;
- d) onaning familiyasi beriladi;
- e) otaning ismi beriladi.

9. Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan shaxslar farzandlariga ta'minot beradilarmi?

- a) bermaydi;
- b) beradi;
- c) berish-bermaslik ularning xohishi;
- d) qonun hal qiladi;
- e) to'g'ri javob *c* va *d*.

10. Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan shaxslar farzandlaridan ta'minot talab qiladilarmi?

- a) talab qilish huquqidan mahrum;
- b) talab qilishi mumkin;
- c) sud hal qiladi;
- d) hokimiyat hal qiladi;
- e) FHDY hal qiladi.

JINOYAT HUQUQI**1. Jinoyat qonunlarining asosiy prinsiplarini aniqlang:**

- a) qonuniylik, odillik, ayb uchun javobgarlik va h.k.;
- b) qonuniylik, jinoyatning oldini olish va h.k.;
- c) jinoyatning oldini olish, demokratik va h.k.;
- d) fuqarolarni qonunga rioya qilish tarzida tarbiyalash, insonparvarlik va h.k.;
- e) to'g'ri javob *a* va *b*.

2. Jinoyat tushunchasi nima?

- a) aybli ijtimoiy xavfli qilmish;
- b) ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlik;
- c) ijtimoiy xavfli qilmish;
- d) ijtimoiy xavfli harakat alohida keltirgan zarar;
- e) to'g'ri javob *a* va *b*.

3. Jinoyat o‘z xususiyati va ijtimoiy xavfi darajasiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?

- a) og‘ir, o‘ta og‘ir, ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan, uncha og‘ir bo‘lmagan;
- b) og‘ir, o‘ta og‘ir, ashaddiy, uncha og‘ir bo‘lmagan;
- c) ijtimoiy xavfi og‘ir, o‘ta og‘ir, og‘ir bo‘lmagan;
- d) ijtimoiy xavfi uncha og‘ir bo‘lmagan, og‘ir, og‘ir emas;
- e) to‘g‘ri javob yo‘q.

4. Jismoniy shaxslar javobgarlikka necha yoshdan tortiladi?

- a) 16 yoshdan;
- b) 14 yoshdan;
- c) 13 yoshdan;
- d) 15 yoshdan;
- e) to‘g‘ri javob *a* va *b*.

5. Jinoyatda ishtirokchilik tushunchasi nima?

- a) ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi;
- b) ikki yoki undan ortiq shaxsning jinoyat sodir etishi;
- c) ikki yoki bir necha shaxsning bila turib jinoyat sodir etishi;
- d) jinoyat sodir etishda bir necha guruhning birlashishi;
- e) to‘g‘ri javob yo‘q.

6. Axloq tuzatish ishlari bo‘yicha jazo qancha muddatga tayinlanadi?

- a) 3 oydan 3 yilgacha;
- b) 6 oydan 1 yilgacha;
- c) 6 oydan 3 yilgacha;
- d) sud hukmida ko‘rsatilgan muddatgacha;
- e) to‘g‘ri javob *a* va *c*.

7. Qamoq muddati qancha?

- a) 6 oydan 1 yilgacha;
- b) 1 oydan 6 oygacha;
- c) 3 oydan 6 oygacha;

- d) sud hukmida ko'rsatilgan muddatgacha;
- e) to'g'ri javob yo'q.

8. Voyaga yetmaganlar javobgarligi uchun jinoiy jazo tizimini aniqlang?

- a) jarima, mol-mulkni musodara qilish;
- b) axloq tuzatish ishlari, maxsus vazifadan ozod qilish;
- c) ozodlikdan mahrum qilish, jarima, axloq tuzatish ishlari, qamoq;
- d) ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish;
- e) to'g'ri javob *a* va *d*.

9. Axloq tuzatish ishlari voyaga yetmagan jinoyatchilar uchun necha yoshdan qo'llaniladi?

- a) 14 yoshdan;
- b) 16 yoshdan;
- c) qonunda yoshi ko'rsatilmagan;
- d) sud hukmi hal qiladi;
- e) to'g'ri javob *a* va *c*.

10. Qamoq hukmi voyaga yetmagan jinoyatchilarga necha yoshdan qo'llaniladi?

- a) 16 yoshdan;
- b) 14 yoshdan;
- c) qonunda yoshi ko'rsatilmagan;
- d) sud hukmi hal qiladi;
- e) to'g'ri javob yo'q.

EKOLOGIYA HUQUQI

1. Ekologiya atamasi nima ma'noni bildiradi?

- a) yunoncha turar joy, yashash muhiti;
- b) uy;
- c) ta'limot;
- d) atrof-muhit.

2. Qonunchilik palatasining nechta deputati O'zbekiston ekologik harakatidan saylangan?

- a) 15;

- b) 10;
- c) 20;
- d) 17.

3. Ekologik huquqbuzarlik o'zining xavflilik darajasiga qarab qanday turlarga bo'linadi?

- a) intizomiy;
- b) ma'muriy;
- c) fuqarolik;
- d) hamma javob to'g'ri.

4. Ekologik huquqbuzarlik sodir etilganda intizomiy jazo choralari kim tomonidan qo'llaniladi?

- a) rahbar;
- b) davlat;
- c) yuridik shaxs;
- d) hamma javob to'g'ri.

5. Ekologik huquqbuzarliklar obyekti bu...

- a) atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar;
- b) inson salomatligi;
- c) huquqbuzarning aybi.
- d) tabiiy resurslar, atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish.

6. Ekologik huquqbuzarlik uchun qanday ma'muriy jazo choralari qo'llaniladi?

- a) maxsus huquqdan mahrum qilish;
- b) jarima, intizomiy jazo chorasini qo'llash;
- c) jarima, maxsus huquqdan mahrum etish, qamoq;
- d) ozodlikdan mahrum qilish, jarima, mol-mulkni musodara qilish.

7. Ekologik huquqbuzarliklarning subyektini aniqlang:

- a) yuridik shaxslar;
- b) jismoniy shaxslar;
- c) yuridik va jismoniy shaxs;
- d) O'zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari.

8. Yer yuzining necha foizi suv bilan qoplangan?

- a) 90%;

- b) 70%;
- c) 50%;
- d) 40%.

9. Orol fojiasi nima?

- a) insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik fojia;
- b) Orolning insoniyatga hech qanday ta'siri yo'q;
- c) o'simlik dunyosining qurib ketishi;
- d) hayvonot dunyosining qurib ketishi.

10. Ekologiya huquqining manbalarini aniqlang:

- a) jinoyat, fuqarolik, soliq kodekslari;
- b) fuqarolik, soliq, oila kodekslari;
- c) mehnat, oila, soliq kodekslari;
- d) konstitutsiya, jinoyat, oila kodekslari.

11. «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar» degan qoida Konstitutsiyaning qaysi moddasida yoritilgan?

- a) 48-modda;
- b) 50-modda;
- c) 51-modda;
- d) 55-modda.

XALQARO HUQUQ

1. «Diplomatik korpus» jumlasini ma'nosini aniqlang:

- a) muayyan davlatda akkreditatsiyadan o'tgan xorijiy diplomatik vakolatxona boshliqlari;
- b) muayyan davlat vakolatxonasi;
- c) xorijiy diplomatik vakolatxonalar;
- d) to'g'ri javob yo'q.

2. Xalqaro sud — bu...

- a) BMT ning asosiy sud organi;
- b) xalqaro jinoyatlarni ko'ruvchi sud muassasasi;
- c) xalqaro sud organi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

3. Yevropa hamjamiyati, deganda...

- a) uchta rasman mustaqil, ammo o‘zaro bog‘liq bo‘lgan mintaqaviy iqtisodiy tashkilot;
- b) mintaqaviy iqtisodiy tashkilot;
- c) davlatlararo hamjihatlik;
- d) mustaqil iqtisodiy tashkilot tushuniladi.

4. Deklaratsiya — bu...

- a) tomonlar bilan kelishilgan qoidalar va maqsadlarni ifodalovchi hujjat;
- b) huquqiy hujjat;
- c) davlatlararo kelishuv;
- d) qoidalar to‘plami.

5. Xalqaro hamkorlik — bu...

- a) davlatning xalqaro maydondagi faoliyati asosiy yo‘nalishlaridan biridir;
- b) davlat faoliyatidan biri;
- c) davlatlararo yordam;
- d) ikki yoki undan ko‘p davlatlarning faoliyati.

6. BMT qanday tashkilot?

- a) davlatlar va xalqlar orasida hamkorlikni rivojlantirish hamda tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha davlatlarning uyushmasi;
- b) xalqaro davlat tashkiloti;
- c) millatlarning birlashishi;
- d) tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha davlatlarning uyushmasi.

7. «Konsensus» so‘zi qaysi variantda to‘g‘ri berilgan?

- a) rozilik, kelishuv, umumiy fikr (xalqaro konferensiyalarda, yig‘ilishlarda);
- b) rozilik bildirish;
- c) biror-bir masala yuzasidan kelishuv;
- d) biror-bir masala bo‘yicha umumiy fikr bildirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — T.: «O‘zbekiston», 2010.
2. *I. A. Karimov*. O‘zbekiston: o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li. — T.: «O‘zbekiston». 1992.
3. *I. A. Karimov*. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. — T.: «O‘zbekiston». 1995.
4. *I. A. Karimov*. Mintaqaviy xavfsizlikdan yalpi xavfsizlik sari. *BMTning 50 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan tantanali yig‘ilishda so‘zlagan nutqi*. Bunyodkorlik yo‘lidan. IV jild. — T.: «O‘zbekiston». 1995.
5. *I. A. Karimov*. BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasidagi ma’ruzasi. — Toshkent. «O‘zbekiston». 1996.
6. *I. A. Karimov*. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. — T.: «O‘zbekiston», 1996.
7. *I. A. Karimov*. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin. — T.: «O‘zbekiston», 1998.
8. *I. A. Karimov*. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. T.: «Ma’naviyat», 2008.
9. *I. A. Karimov*. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. — Muloqot. 1998, 5-son.
10. *I. A. Karimov*. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish — ustuvor maqsadimizdir. — T.: «O‘zbekiston», 2010.
11. O‘zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligi bo‘yicha me‘yoriy-huquqiy hujjatlar. — T.: «NORMA», 2009.
12. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. — T.: «Adolat», 2008.
13. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. — T.: «Adolat», 2008.
14. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. — T.: «Adolat», 2008.
15. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. — T.: «Adolat», 2008.
16. Inson huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro BILL. — T.: «Adolat». 1992.

17. «Bola huquqlari to'g'risida»gi Konvensiya. Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro shartnomalar to'plami. — T., 2004.
18. *Tojixonov U.* Yuridik ensiklopediya. — Toshkent, 2001.
19. *Y. A. Sokolov.* Mehnat va huquq. — T.: «Turon-Iqbol», 2009.
20. *O. Karimova.* Mehnat huquqi. — T.: TDPU, 2008.
21. *З. Исламов.* Общество. Государство. Право (Вопросы теории). — T.: «Adolat», 2001.
22. Davlat va huquq nazariyasi. *Darslik. Prof. X. Odilgoriyevning umumiy tahriri ostida.* T.: «Sharq», 2009.
23. *A. Saidov, U. Tojixonov.* «Davlat va huquq asoslari». T.: «O'zbekiston», 1999.
24. *N. M. Muhamedov va boshq.* O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. — T.: «Tasvir», 2009.
25. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquqiy asoslari. T.: «Ilm-Ziyo», 2009.
26. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasiga sharhlar. /*Mas'ul muharrir S.Sh. Rashidova.* — Toshkent.: «Adolat», 1999.
27. *A. Abdurazzoqov, Z. Abdurazzoqova.* Maktablarda ekologik ta'lim. — Namangan, 1997.
28. *P. Baratov.* Tabiatni muhofaza qilish. — T.: «O'qituvchi», 1991.
29. *M. B. Usmanov.* Yer va qonun. — T.: «Adolat», 1997.
30. *I. I. Lukashuk, A.X. Saidov.* Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. — T.: «Adolat», 1996.
31. *A. X. Saidov.* Xalqaro huquq. — T.: «Adolat», 2001.
32. *O. A. Karimova, Z. Zafarov.* Davlat va huquq asoslari. T.: «O'qituvchi», 1995.
33. *O. A. Karimova, X. To'ychiyeva.* Huquqshunoslik. — (Ma'ruza matni.) — TDPU, 2001.
34. *O. A. Karimova.* Inson huquqlari. — TDPU, 2001.
35. *O. A. Karimova.* Inson huquqi — bola huquqi, — TDPU, 2002.
36. *O. A. Karimova.* Huquqshunoslik, — T.: «Sharq», 2008.
37. *З. М. Гафаров, О. А. Каримова.* Методика правового воспитания и правового обучения. — T.: «O'qituvchi», 1996.

M U N D A R I J A

Soʻzboshi	3
---------------------	---

I b o b**Davlat va huquq nazariyasi**

Huquqshunoslik fanining predmeti, maqsadi, vazifasi	7
Jamiyat, davlat va huquq	9
Jamiyat tushunchasi	15
Eng qadimgi davrda ibtidoiy jamoani boshqarish	16
Davlatning vujudga kelishi	19
Davlat shakllari	22
Huquqiy davlat	24
Huquq nazariyasi. Huquqning vujudga kelishi	25
Huquq shakllari	27
Huquq sohalari	29
Huquqbuzarlik tushunchasi	31
Huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilim	32

II b o b**Konstitutsiyaviy huquq**

Konstitutsiyaviy huquq fanining predmeti, vazifasi	36
--	----

III b o b**Maʼmuriy huquq asoslari**

Maʼmuriy huquq tushunchasi, maqsadi, vazifasi	41
Maʼmuriy-huquqiy munosabatlar	42
Maʼmuriy huquqbuzarlik tushunchasi	46
Voyaga yetmaganlarning maʼmuriy huquqbuzarligi	48

IV b o b**Fuqarolik huquqi asoslari**

Fuqarolik huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi	50
Fuqarolik huquqiy munosabat tushunchasi	52
Shaxslar	54

Bitimlar tushunchasi, turlari	56
Mulk huquqi	58
Majburiyat huquqi	59
Shartnomalar, ularning turlari	63
Intellectual mulk va uning huquqiy asoslari	64
Vorislik huquqi	66

V b o b

Mehnat huquqi asoslari

Mehnat huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi	69
Jamoa shartnomasi va kelishuvlari	71
Mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solish	73
Ish vaqti, dam olish vaqti, mehnatga haq to'lash	76
Mehnat intizomi	79
Ayrim toifadagi xodimlarga beriladigan imtiyozlar	82
Mehnat nizolari	87
Davlat ijtimoiy sug'urtasi	89
Pensiya ta'minoti	90
O'zbekiston Respublikasida pensiya to'lash asoslari	90

VI b o b

Oila huquqi asoslari

Oila huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi	95
Er va xotinning huquq va majburiyatlari	98
Nikohning tugatilishi	100
Ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning huquq va majburiyatlari	105
Farzandlarning huquq va burchlari	108
Farzandlikka olish tartibi	109
Vasiylik va homiylik	110

VII b o b

Jinoyat huquqi

Jinoyat huquqi tushunchasi, maqsadi, vazifasi	113
Jismoniy shaxslarning javobgarligi	118
Jinoyatda ishtirokchilik	121
Jazo va uni tayinlash	123
Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari	127

VIII b o b**Ekologiya huquqi asoslari**

Ekologiya huquqi haqida tushuncha	133
Ekologiya huquqining asosiy yoʻnalishlari va predmeti	134
Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi	136
Ekologiya huquqi manbalari tushunchasi, xususiyatlari va tizimi	138

IX b o b**Xalqaro huquq**

Xalqaro huquqning vujudga kelishi va tushunchasi	142
Xalqaro huquq manbalari	144
Xalqaro huquq funksiyalari	146
Xalqaro huquq subyektlari va obyektlari	147
Xalqaro huquq va milliy huquq	150
Test savollari	153
Foydalanilgan adabiyotlar	170

OMINA KARIMOVA

HUQUQSHUNOSLIK

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
uchun darslik*

Qayta ishlangan, to'ldirilgan
to'rtinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2013

Muharrir *N. O'rolova*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Kompyuterda sahifalovchi *L. Soy*

Nashr litsenziyasi AI № 201,28.08.2011-y.

Diapozitivdan bosishga ruxsat etildi: 20.09.2013. Bichimi 84x108^{1/32}.
«Virtec TimesUZ» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tobog'i 9,24.
Nashriyot-hisob tobog'i 9,1. Adadi 5851 nusxa. Buyurtma № 3133.

**«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41.**